
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΣΤΟ ΩΡΙΜΟ ΜΑΡΞΙΚΟ ΕΡΓΟ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΣ

Ένα από τα κεντρικότερα προβλήματα της σημερινής έρευνας σε ζητήματα μαρξικής θεωρίας αποτελεί το πρόβλημα της διερεύνησης του χαρακτήρα της μεθοδικής ανάπτυξης των κατηγοριών (Darstellung der Kategorien) στην κριτική της πολιτικής οικονομίας. Κατά τη διερεύνηση της προβληματικής αυτής, η θεωρητική ανάλυση είναι αναγκασμένη να θέσει το ζήτημα των αξιολογικών διαστάσεων των κατηγοριών αυτών, προκειμένου να οδηγηθεί σε μία ορθή παρουσίαση των περιεχομενικών προβλημάτων. Αυτές οι αξιολογικές διαστάσεις συνοδεύονται άρρηκτα με τον τρόπο της εννοιακής κατασκευής του πραγματικού (Wirklichkeit), αφενός ως αξιακά συγκροτημένης (ανορθωμένης) ολότητας και αφετέρου ως ολότητας αναγκαίων και ουσιωδών κοινωνικών σχέσεων: η πραγματικότητα προσεγγίζεται δηλ. σε αφαίρεση από την επιφάνεια της κοινωνίας (από τη σφαίρα της κυκλοφορίας, της ανταλλαγής/αγοράς και του ανταγωνισμού, η οποία είναι συνδεδεμένη με την τυχειότητα (Zufälligkeit)), ενώ ταυτόχρονα προσεγγίζεται ως πραγματοποίηση minimum και ενδιάμεσων κοινωνικών σκοπών και αξιών. Βέβαια η πραγματοποίηση των κοινωνικών σκοπών, οι οποίοι μπορούν να προσεγγισθούν ως αναγκαίοι όροι και προϋποθέσεις για την επίτευξη των επιμέρους εγωιστικών και υποκειμενικών σκοπών συντελείται με «ανταγωνιστική μορφή» (Κ.3/1006)¹.

1. Οι παραπομπές στα έργα του Μαρξ δίνονται με τον ακόλουθο τρόπο (κατά τόμο 72 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ/τ. 7

Αυτή η τελεολογικού χαρακτήρα προβληματική μάς μεταφέρει κατευθείαν στο πρόβλημα της ιεράρχησης και αξιολόγησης σκοπών στο έργο του Marx καθώς και στο πρόβλημα της ακύρωσης των επιδιωκόμενων σκοπών και αξιών μέσω της κεφαλαιοκρατικής μορφής που παίρνει η κοινωνική παραγωγική διαδικασία. Σημαντική είναι σχετικά η διάκριση της συγκεκριμένης και ακόμα περισσότερο της εμπειρικής και ιστορικής κοινωνικής πραγματικότητας από την εσωτερική και ουσιώδη πραγματικότητα, διάκριση που μπορεί να παραχθεί από τη γνωστή σύλληψη της μαρξικής μεθόδου ως «ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο» (*Gr.* 67). Αυτή η συγκεκριμένη πραγματικότητα, ή καλύτερα η «εξωτερική φαινομενική κίνηση» (*K.*1/33 και *K.*3/396), «είναι συγκεκριμένη [μόνον] επειδή είναι συγκέντρωση πολλών προσδιορισμών και επομένως ενότητα του πολλαπλού» (*Gr.* 66), ή καλύτερα ενότητα των αφηρημένων – ουσιωδών και συγκεκριμένων προσδιορισμών και κατηγοριών. Επομένως αυτή η συγκεκριμένη και εξωτερική πραγματικότητα (την οποία η θεωρία μπορεί να ιδιοποιηθεί μόνον διαμέσου της μεσολάβησης και της εξωτερίκευσης/εκδήλωσης αυτής της «εσωτερικής πραγματικής κίνησης» του κεφαλαίου ή της κοινωνίας (*K.*3./396), δηλ. μόνον αφού έχει αναπτυχθεί το κατηγοριακό πλαίσιο της «εσωτερικής πραγματικότητας»)² είναι δυνατόν να εμφανίζεται και

και σελίδα): *K.* για το *Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978 (π.χ. *K.*1/235), *Gr.* για τα *Grundrisse*, Στοχαστής, Αθήνα, (1991), *Θ.Υ.* για τις *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, (1982-1985). Παραπομπές έχουν γίνει και από τη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, Ullstein Materialien, Φραγκφούρτη/Βερολίνο (1969) και από το *Theories of Surplus Value*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο, (1969)-1972) κατά τον ίδιο τρόπο (π.χ. *T.S.V.* 2/64). Όλες οι υπόλοιπες παραπομπές είναι από την αγγλική έκδοση των *M.E.C.W.* Progress publishers, Moscow, εκτός από όπου σημειώνεται ιδιαίτερα.

2. Για την έννοια αυτή που βέβαια ανατρέχει σε κατηγορία της εγελιανής λογικής πρβλ. επίσης *Gr.* 70 περί «εσωτερικής διάρθρωσης της αστικής κοινωνίας» και *K.*1/331, όπου αναφέρει τους όρους «εσωτερική φύση», «εσωτερικοί νόμοι» και «πραγματική αλλά όχι αισθητά αντιληπτή κίνηση». Βλ. επίσης J. Zeleny, *The Logic of Marx*, Blackwell, Οξφόρδη, (1980) σσ. 37-38, όπου συνδέει αυτήν την κατηγορία της «εσωτερικής πραγματικότητας» και την αφαίρεση από το εμπειρικό με τη θεωρητική αξίωση της «ορθολογικής ιδιοποίησης του πραγματικού».

να «παρασταίνεται... με διαστρεβλωμένο [verkehrt] τρόπο» (Κ.3/285). Αντίστοιχα οι αναγκαίες σχέσεις και οι εσωτερικοί νόμοι με τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνονται³ και συνειδητοποιούνται στην επιφάνεια της κοινωνίας, στην εξωτερική πραγματικότητα, στην οποία αντιπαρατίθεται το έλλογο της κριτικής (όπως αυτό συγκροτείται εντός της εσωτερικής πραγματικότητας ή εντός του «αφηρημένου ουσιώδους»),⁴ είναι δυνατόν να συνιστούν ακύρωση των αξιών και κοινωνικών σκοπών που έχουν την πραγματική δυνατότητα (αναγκαιότητα) να πραγματοποιηθούν.

Αυτός ο τρόπος συγκρότησης του πραγματικού είναι χαρακτηριστικός των διαλεκτικών θεωριών τύπου Hegel και Marx: «Αν δεν συλλάβουμε τη διάκριση ανάμεσα στην πραγματικότητα [Reality] και ενεργό πραγματικότητα [Wirklichkeit], η φιλοσοφία του Hegel είναι χωρίς νόημα... Η πραγματικότητα είναι έλλογη και ορθολογική [μόνον ως]... πραγματικότητα που είναι ενεργός... μία πραγματικότητα μέσα στην οποία λαμβάνει χώρα υπέρβαση της ασυμφωνίας μεταξύ δυνατού και πραγματικού».⁵ Στη διαλεκτική παράδοση αυτός ο τρόπος συγκρότησης του πραγματικού συνδέεται με το πρόβλημα της πραγματοποίησης των αξιών και κατ'εξοχήν της ελευθερίας: «Η αληθής πραγματικότητα προϋποθέτει την ελευθερία... και πρέπει να εννοείται ως πραγμάτωση του γνωρίζοντος υποκειμένου».⁶

Αυτή η σύνδεση μεταξύ εσωτερικής πραγματικότητας και των αξιών χαρακτηρίζει και την ώριμη μαρξική κοινωνική

3. Ο τρόπος με τον οποίο οι εσωτερικοί νόμοι εμφανίζονται στη συνείδηση των δρώντων της παραγωγής, συχνά κατανοείται από τον Μαρξ ως «τυφλός φυσικός νόμος» σε αντιπαράθεση με το «συνειδητό κοινωνικό νόμο». Σε αναφορά με αυτό το ζήτημα του «τρόπου εμφάνισης» πρβλ. τη χρήση της έννοιας «τρόπος ύπαρξης» (mode of their existence) όπως αναλύεται εις R. Gunn, «Against Materialism. Marxism as a First-Order Discourse», εις Bonfeld/Gunn/Psychopedis, *Open Marxism*, Pluto Press, Λονδίνο, (1993), τομ. 2, σ. 20 κ.ε.

4. K. Psychopedis *Geschichte und Methode*, Campus, Φρανκφούρτη/Νέα Υόρκη, σσ. 170, επ., ιδίως 173.

5. H. Marcuse, *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory*, Humanities Press, Οξφόρδη, (1983), σ. 153.

6. H. Marcuse, *ό.π.*, 154. Βλ. επίσης σσ. 155-158 και 304 κ.ε.

θεωρία. Σε πολλά σημεία του ώριμου έργου γίνεται εμφανής η επιδίωξη του Marx να ανακατασκευάσει την «εσωτερική οργάνωση» του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε σχέση με μία έννοια αξιακά ανορθωμένης πραγματικότητας. Έτσι στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, αφού έχει αναπτύξει τις κατηγορίες εκείνες που χαρακτηρίζουν την κεφαλαιοκρατική και εξατομικευμένη μορφή και αναπαράγουν τη φαινομενική κίνηση της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής, τονίζει: «Δεν θα επεκταθούμε στον τρόπο με τον οποίο οι [«εσωτερικές»] συναρτήσεις [innere Zusammenhänge]... διαμέσου... της κίνησης των αγοραίων τιμών, των περιόδων της πίστης, των κύκλων... [και] εναλλαγών της άνθησης και της κρίσης, φαίνονται [erscheinen] στους παράγοντες... γιατί η πραγματική [wirkliche] κίνηση του συναγωνισμού βρίσκεται έξω από το πλάνο μας και γιατί ο σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε (darzustellen) μόνο την εσωτερική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σαν να λέμε τον ιδεώδη μέσο όρο του» (Κ.3/1020). Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Marx γράφει επίσης: «Μας είναι ξεκάθαρο εκ των προτέρων ότι η επιστημονική ανάλυση του συναγωνισμού είναι δυνατή μόνον όταν έχει συλληφθεί [begriffen ist – εννοηθεί Γ.Κ.] η εσωτερική φύση [innere Natur] του κεφαλαίου...» (Κ.Ι/331). Σημαντικό εδώ είναι ότι αυτή η «αφαίρεση ως προς το ουσιώδες» ή ως προς την εσωτερική πραγματικότητα συνδέεται με την προβληματική της τελεολογίας και των αξιών καθώς η εσωτερική τάση του κεφαλαίου αναπτύσσεται «ως εάν ήταν σκοπός» της ίδιας της έννοιας του κεφαλαίου.⁷

7. Αυτή την προβληματική του λογικού χαρακτήρα της κατηγορίας «εσωτερικός σκοπός» της «γενικής έννοιας του κεφαλαίου» θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε στα μέρη για την τελεολογική σχέση και ενδιάμεσους σκοπούς. Για το ζήτημα του «κεφαλαίου-γενικά» λαμβάνουμε υπόψιν τις ακόλουθες συζητήσεις: R. Rosdolsky, *The Making of Marx's Capital*, Pluto Press, Λονδίνο, (1977), τόμος 1, σσ. 41-50, H. Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei K. Marx*, Φραγκφούρτη, (1970), B. Blanke, W. Jürgens and H. Kastendiek «On the Current Marxist Discussion on the Analysis of Form and Function of the Bourgeois State», εις Holloway. J./Picciotto S. (επιμ.), *State and Capital*, Edward Arnold, Λονδίνο, (1978), ιδιαίτερα στις σσ. 113-119 και 20-25, και τέλος H.G. Backhaus, «Between

Η αφαίρεση για την οποία γίνεται εδώ λόγος «δεν είναι αυθαίρετη αλλά συμπυκνώνει την *differentia specifica* του... [κεφαλαιοκρατικού σε σχέση με όλους] τους άλλους τρόπους ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγής» (*Gr.* 340). Με λίγα λόγια είναι μία «πραγματική αφαίρεση» και μάλιστα τόσο πραγματική ώστε ως «κεφαλαιο-γενικά, σε αντιδιαστολή από τα ξεχωριστά πραγματικά κεφάλαια, να έχει και αυτό το ίδιο πραγματική ύπαρξη» δηλαδή αυτή η εσωτερικότητά του να εξωτερικεύεται στην επιφάνεια της κοινωνίας π.χ. σαν «κεφάλαιο που συσσωρεύεται στις τράπεζες...» (στο ίδιο).

Ο ίδιος ο Marx αναγνωρίζει ότι το ζήτημα της εννοιακής κατασκευής της «εσωτερικής πραγματικότητας» ή της «εσωτερικής αναγκαιότητας» (*Gr.* 312) ή της «εσωτερικής ουσίας» (*Gr.* 341) αποτελεί «όπως θα έχει διακρίνει με λύπη ο αναγνώστης... ένα πολύ περίπλοκο πράγμα [που απαιτεί] ...μία πολύ διεξοδική εργασία [διότι] είναι έργο της επιστήμης να αναγάγει την ορατή, τη φαινομενική μόνο κίνηση στην εσωτερική πραγματική κίνηση...» (*K.3/396*) και μ' αυτήν την έννοια το ζήτημα αυτό αποτελεί ένα ανοιχτό ερευνητικό πρόβλημα.⁸ Παρ' όλα αυτά γίνεται εμφανής η επιμονή του Marx στη

Philosophy and Science. Marxian Social Economy as Critical Theory» εις Bonfeld κ.ά., *Open Marxism* ό.π., τόμος 1, σσ. 68-77. Για τον προσδιορισμό της διαλεκτικής ως σχέσης τελεολογίας και μηχανισμού, τη διαλεκτική ανάλυση ως «αξιακή ανόρθωση» του αντικειμένου και την προβληματική του κανονιστικού χαρακτήρα της αφαίρεσης ως προς «ουσιώδεις» κοινωνικές σχέσεις και του «ευρύτερου» χαρακτήρα του περιεχομένου από τη μορφή της κοινωνίας βλ. K. Psychopedis "Dialectical Theory. Problems of Reconstruction" εις Bonfeld κ.ά., *Open Marxism*, ό.π., τόμος 1, σσ. 34, 35, 38, 43 κ.ε. Η παραπάνω προβληματική παραπέμπει στην ουσιώδη διάκριση που συγκροτείται εντός της θεωρίας της αξίας, μεταξύ της αξίας «ως τέτοιας», ως περιεχομένου και της ανταλλακτικής ή σχετικής αξίας (αξιακής μορφής, τιμής, χρήματος), όπως έχει αναλυθεί από τους I.I. Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black Rose, Κεμπέκ, (1973) (ιδιαίτερα σσ. 111-123 όπου επιπρόσθετα προσπαθεί να εισαγάγει μια διάκριση μεταξύ «αξιακής μορφής» και «μορφής της αξίας», προσπαθώντας να δώσει στην τελευταία στοιχεία κοινωνικότητας ευρύτερα της εξατομικευτικής μορφής της κοινωνίας) και H.G. Backhaus, «Για τη διαλεκτική της Αξιακής Μορφής», εις *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας* 7, (1990), σσ. 12-16 κ.ε.

8. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διάκριση μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας πολύ συχνά αποδίδεται στη γερμανική γλώσσα με τους όρους «wirklich» και «tatsächlich». Ενδεικτικά βλ. α) τη διάκριση μεταξύ «πραγματικής [wirklich]

διερεύνηση του ζητήματος αυτού ακόμα και στον τρίτο τόμο, καθώς και στη σύνδεσή του κατά τρόπο άρρηκτο με το ζήτημα της πραγματοποίησης σκοπών και αξιακών ιδεωδών⁹ και τη δυνατότητα εξήγησης με αναφορά σε ατομικούς και κοινωνικούς σκοπούς (και μάλιστα ανεξάρτητα από το αν τους συνειδητοποιούν οι δρώντες). Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται όμως ο «αξιολογικός/κανονιστικός χαρακτήρας της αφαίρεσης ως προς τις αφηρημένες ουσιώδεις κοινωνικές σχέσεις» στον οποίο δεν έχει δοθεί η αναγκαία έμφαση από τους περισσότερους ερευνητές του μαρξικού έργου, οι οποίοι για το λόγο αυτό σε πολλές περιπτώσεις οδηγούνται σε «συγχύσεις» και ταυτίσεις του ουσιώδους με το συγκεκριμένο,¹⁰ του συγκεκριμένου με το εμπειρικό.¹¹ Υποβαθμίζοντας την προβληματική αυτή, ωστόσο οι περισσότεροι ερευνητές πάνω απ' όλα συγχέουν το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο συγκροτείται το ζήτημα του φетиχισμού των κατηγοριών και επομένως της συνείδησης, με το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο συγκροτούνται οι αφηρημένες – ουσιώδεις κοινωνικές σχέσεις – πράγμα που συνιστά τη «μη μυστικοποιημένη πλευρά της πραγματικότητας».¹² Με αυτόν τον τρόπο πέφτουν στην παγίδα της παρουσία-

κοινωνικής αξίας» και «ατομικής αξίας» ενός εμπορεύματος, δηλ. «του χρόνου εργασίας που αυτό κοστίζει... πραγματικά [tatsächlich]» (K.1/332) και β) «θα αναφερθεί εν μέρει μόνο σε καθαρώς πραγματικές σχέσεις [rein tatsächliche Verhältnisse], την ύπαρξη των οποίων δεν έχει ακόμα αποκαλύψει η ίδια η θεωρητική μας παρουσίαση [theoretische Darstellung]» (*Das Kapital 1*, Ullstein, Φραγκφούρτη/Βερολίνο (1969) σ. 406). Βλέπε και (T.S.V. 2/166 κ.ε.) για αυτή την αντιπαράθεση εσωτερικού και φαινομενικού.

9. Ο Μαρξ συνδέει άμεσα το ζήτημα της «πλήρους» και «ορθής» αφαίρεσης από τις μορφές της επιφανείας (κέρδος, τόκος κλπ.) και της συνέχισης του προγράμματος της Darstellung του «εσωτερικού» με το ζήτημα της «δικαίωσης του κεφαλαίου» και της «εκπολιτιστικής τάσης του κεφαλαίου», κατά την παρουσίαση και αξιολόγηση του ρικαρδιανού συστήματος στο *Θεωρίες της Υπεραξίας 2* (T.S.V. 2/166 κ.ε.).
10. E.V. Ilyenkov, *The Dialectic of Abstract and Concrete in Marx's Capital*, Progress, Μόσχα/Λονδίνο, (1982), σσ. 168, 175, 221-3, όπου συγχέεται διαρκώς το «ουσιώδες» με το συγκεκριμένο.
11. Βλ. το παράδειγμα του E. Mandel, *Late Capitalism*, N.L.B., Λονδίνο, (1978) ιδιαίτερα το πρώτο κεφάλαιο, όπου αυτή η σύγκριση έχει σ' έναν βαθμό ως συνέπεια την υιοθέτηση θετικιστικού τρόπου σκέψης.
12. H. Grossmann, Marx, "Classical Political Economy, and the Problem of Dynamics",

σης του φετιχισμού ως αναπόφευκτης διαδικασίας και, χωρίς να το επιθυμούν, υποστηρίζουν τον αντίθετο από τον αρχικό σκοπό τους: ότι δεν μπορούμε να φθάσουμε σε μια αληθινή γνώση των κοινωνικών σχέσεων και σε μια απομυστικοποίηση των πραγμάτων,¹³ ότι δεν είναι δυνατόν «να διαλύσουμε» την «ψεύτικη επίφαση και πλάνη, αυτή την ανεξαρτητοποίηση και αποστέωση των διαφόρων κοινωνικών στοιχείων του πλούτου... την υλοποίηση των σχέσεων παραγωγής» (Κ.3/1019).

Κεντρικό πρόβλημα που τίθεται σχετικά με την παραπάνω προβληματική είναι το πρόβλημα του τρόπου πραγματοποίησης των αξιών στην κοινωνική διαδικασία σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση. Σε πολλές αναλύσεις του *Κεφαλαίου*, ιδιαίτερα στις αναλύσεις που αφορούν την εργοστασιακή νομοθεσία (διατάξεις που αφορούν την υγεία, εκπαίδευση και τον περιορισμό της εργάσιμης ημέρας στο κανονικό μέγε-

εις *Capital and Class 2*, (1978), σ. 37. Βέβαια δεν είναι δυνατόν εδώ να εξεταστεί το ζήτημα του φετιχισμού ή της ανεξαρτητοποίησης [Verselbständigung] των μορφών (των κατηγοριών της επιφάνειας της κοινωνίας) από την ουσία του (Substanz), (βλ. Κ.3/1018), αλλά πρέπει να τονίσουμε ότι το ζήτημα αυτό σχετίζεται ουσιαδώς με το ζήτημα της «εξαφανίσεως της διαμεσολάβησης» και του «σχετικού χαρακτήρα» των κατηγοριών της εσωτερικής πραγματικότητας.

13. Πρβλ. προς μια τέτοια κριτική κατεύθυνση πολλές επεξεργασίες από την κριτική παράδοση της εγγελιανής-μαρξικής θεωρίας όπου ρητά λέγεται ότι το «Magnum opus του Marx είναι η επαναμετάφραση των οικονομικών αντικειμένων, από πράγματα πίσω σε processes, στις μεταβαλλόμενες σχέσεις μεταξύ ανθρώπων». Lukács, *History and Class Consciousness*, Merlin, Λονδίνο, (1970), σ. 182. και τον ισχυρισμό του Adorno ότι «η μελέτη της ιδεολογίας, της ψευδούς συνείδησης... θα ήταν άνευ σημασίας χωρίς μία έννοια (σύλληψη) της αληθινής συνείδησης και της αντικειμενικής αλήθειας» στο Adorno "Introduction", εις Adorno κ.ά., *The Positivist Dispute in German Sociology*, Heineman, Λονδίνο, (1969), σ. 20. (Ωστόσο ακόμα και σ' αυτούς τους θεωρητικούς επιδιώνουν στοιχεία βιταλιστικά που σ' ένα βαθμό φαίνεται ότι ακυρώνουν αυτό το επιχείρημα). Τα ζητήματα αυτά που αναφέρονται στην απομυστικοποίηση συνδέονται αξεχώριστα με το πρόβλημα της «ταυτότητας της αξίας με την εργασία» (T.S.V. 2/405) και της «αναγωγής της αξίας σε εργασία» (Κ.3/1019) με την έννοια ότι ανάγεται το αποτέλεσμα, το πράγμα, στην αιτία του, στη δραστηριότητα που το δημιούργησε, γεγονός που εκδηλώνεται και αντίστροφα ως δραστηριότητα που εξωτερικεύεται και γι' αυτό παρασταίνεται σε πράγματα. Βλέπε και Κ.1/193 όπου τονίζεται «Η εργασία... αντικειμενοποιήθηκε και το αντικείμενο υπέστη επεξεργασία», επίσης Κ.3/502, 1000 και 30/178.

θός της) αναδεικνύεται η σύνδεση μεταξύ *αναγκαιότητας*, *συνειδητής πράξης* και *ιστορικής πραγματοποίησης των αξιών στο κοινωνικό*¹⁴ (έστω εν μέρει μόνο, και εκ των υστέρων: αφού έχουν συντελεστεί «καταστροφές»). Π.χ. η νομοθετική ρύθμιση της κανονικής (normale) εργάσιμης ημέρας παρουσιάζεται ως «συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της κοινωνίας στην αυθόρμητη μορφοποίηση [naturwüchsige Gestalt] της δικής της παραγωγικής διαδικασίας, [η οποία] είναι, όπως είδαμε... αναγκαίο [notwendiges] προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας...» (K.1/498). Σημαντική εξίσου είναι η επισήμανση του ίδιου του Marx, αφού έχει τελειώσει την ιστορική περιγραφή του ζητήματος της παράτασης της εργάσιμης ημέρας στο τέλος του *Κεφαλαίου* (13), που υποδεικνύει την πεποίθησή του ότι αυτά τα (minimum) κανονιστικά πλαίσια είναι αναγκαίο και αναπόφευκτο να πραγματοποιηθούν ιστορικά, παρά τις κάποιες ελλείψεις και αποτυχίες εφαρμογής της νομοθεσίας που παρατηρούσε στην ιστορική περίοδο που έγραφε: «Το σημείο όμως όπου θέλω εδώ να επισύρω την προσοχή είναι η ύπαρξη μιας *ακατάσχετης τάσης* [unwiderstehliche Tendenz] για γενική εφαρμογή αυτών των αρχών [της εργοστασιακής νομοθεσίας] (K.1/519). Άλλωστε στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* ο Marx εξηγεί το λόγο (το σκοπό δηλ. της θεωρίας του) για τον οποίο αφιέρωσε «τόσο μεγάλο μέρος στην ιστορία, στο περιεχόμενο... της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας». Ο λόγος αυτός είναι ηθικοπρακτικός: «το ένα έθνος πρέπει και μπορεί [soll und kann] να μαθαίνει από το άλλο» (εννοείται ότι οι ευρωπαϊκές χώρες μπορούν να διδαχθούν από το παράδειγμα της Αγγλίας). Αυτό που πρέπει να μαθαίνει είναι «[τον] οικονομικό νόμο κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας [τον οποίο] δεν μπορεί... να καταργήσει με διατάγματα [überspringen noch wegdekretieren]. Μπορεί όμως να συντομεύσει και να απαλύνει τους πόνους του τοκετού» (K.1/16). Γι' αυτόν το λόγο ο «τελικός σκοπός» (Endzweck) αυτού του έργου είναι

14. Αυτού του τύπου η σύνδεση μπορεί να εντοπιστεί σε πολλά σημεία του πρώτου τόμου, σσ. 250, 296, 309, 497, 507 κ.ά.

να αποκαλύψει «...τους νόμους και ...τις τάσεις που ενεργούν και επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα» (Κ.1/12) ώστε η κοινωνία συνειδητοποιώντας την αναγκαιότητα¹⁵ να μπορεί να συντομεύσει τα δάσανα και πάντως να εξαφανίσει τις «τερατωδίες» και την «κτηνωδική εκμετάλλευση», αλλά και να «βγάλει από τη μέση όλα τα εμπόδια για την ανάπτυξη της εργατικής¹⁶ τάξης» (Κ.1/13). Τα ιστορικά φαινόμενα της «κτηνωδικής κατάχρησης της εργασίας και της ληστείας κάθε κανονικού όρου που [ο άνθρωπος] χρειάζεται για να εργάζεται και να ζει...» (Κ.1/487) σύμφωνα με διατυπώσεις του Μαρκ «αντιφάσκουν προς την ίδια τη φύση» της «γενικής σχέσης του κεφαλαίου» (30/183). Αυτό είναι ενδεικτικό του γεγονότος ότι η μαρξική θεωρία α) δεν βιάζεται να θέσει ένα maximum ιδεώδες εκτός του σύγχρονου αντικειμένου (αλλά ούτε παραιτείται απ' αυτό) και ότι υπάρχει μία ιδέα μετριασμένου πράττειν, συμφιλίωσης και μεταρρύθμισης¹⁷ ως δυνατότητα που το ίδιο το αντικείμενο τη μετατρέπει σε αναγκαιότητα, που όμως πρέπει να «αναγνωριστεί» από την κοινωνία συνειδητά για να μην επιβάλλεται (ο νόμος) τυφλά με καταστροφές και β) δέχεται ότι η δυναμική των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό μπορεί και πρέπει να επιτρέψει

15. Με την κατηγορία της αναγκαιότητας δεν εννοείται μία προκαθορισμένη ιστορική κίνηση του αντικειμένου. Αντίθετα, η σύλληψη και χρήση της έννοιας της αναγκαιότητας κατευθύνεται σκόπιμα προς την κατεύθυνση της απόδειξης της ιδέας της ελευθερίας ως του πιο αναγκαίου στοιχείου του πραγματικού· η ελευθερία θεματοποιείται ως ήδη πραγματοποιημένη και ταυτόχρονα στη διαδικασία πραγματοποίησής της. Πρβλ. Marcuse, *ό.π.*, σσ. 317-319.

16. Με τον όρο «ανάπτυξη της εργατικής δύναμης» κατανοείται η «ανάπτυξη των δυνατοτήτων των ατόμων». Αυτή η ανάπτυξη συγκροτεί κατά Μαρξ το «πιο ουσιαστικό συμφέρον των σημερινών κυρίαρχων τάξεων», ένα συμφέρον που πρέπει να το «καταλάβουν» (Κ.1/13).

17. Αυτή η ιδέα της ενδιαμεσότητας παραμένει ακόμα ανεξερεύνητη. Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Αξιολογία και ορθολογισμός», *Θεωρία και Κοινωνία* 6, Αθήνα, (1992), σ. 16. Αλλά αν αυτή παραγνωριστεί και υιοθετηθεί αδιαμεσολάβητα μία ριξοσπαστική οπτική γίνεται δεκτό ότι οδηγεί σε αντινομίες κ.λπ. βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Κανονιστικότητα, σχετικισμός και μετριασμός στην πολιτική φιλοσοφία της νεωτερικότητας», *Δευκαλίων* 11/2, (1993) σ. 123 κ.ε. και Κ. Psychopedis, «Dialectical theory. Problems of Reconstruction», εις *Open Marxism*, *ό.π.*, σσ. 40-49, και του ίδιου, «Notes on mediation analysis», *Common Sense* 5, σσ. 72-78.

διαμέσου κρατικών πολιτικών¹⁸ (αναγνωρίζοντας τα όρια εντός των οποίων αυτές μπορούν να ασκηθούν) την πραγματοποίηση ενδιαμέσων αξιών της κοινωνίας ως ολότητας που αποτελούν εγγενές στοιχείο της εσωτερικής πραγματικότητας ή της «έννοιας του πράγματος».¹⁹

Γίνεται εμφανής η αξίωση/πεποίθηση της θεωρίας ότι «η κοινωνική διαδικασία παραγωγής» είναι αναγκαίο και πρέπει να ρυθμισθεί διαμέσου «ενός συνειδητού κοινωνικού ελέγχου» (Κ.1/372) ή ότι «οι κοινωνικοποιημένοι παραγωγοί [είναι αναγκαίο να] ...ρυθμίζουν ορθολογικά αυτόν το μεταβολισμό της ύλης [Stoffweschel] με τη φύση, [να] τον υποτάσσουν στον κοινό έλεγχο από μέρους τους...» (Κ.3/1007). Αυτή η αξίωση της «συνειδητής ρύθμισης» των όρων υπό τους οποίους πραγματοποιείται ο μεταβολισμός χαρακτηρίζεται από τον Marx ως «ελευθερία»²⁰ (Κ.3/1007) και στηρίζεται στο ότι «η κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να γίνει πλήρως συνειδητή».²¹ Όμως το ορθολογικό αίτημα να τεθούν όρια και πλαίσια στα «απαραβίαστα δικαιώματα της ιδιοκτησίας» (Κ.1/372) δεν συνειδητοποιείται από τους δρώντες, αφού η συνείδησή τους και οι υποκειμενικοί τους σκοποί συγκροτούνται στην «επιφάνεια» της κοινωνίας και επομένως είναι φετιχιστικοί και ψευδείς.²²

18. Το πρόβλημα αυτό ταυτίζεται με το δυσχερές μεθοδολογικό ζήτημα της «παραγωγής του κράτους» και της πολιτικής από τη «γενική έννοια του κεφαλαίου».

19. Διατυπώσεις που αναφέρονται στον εγγεγραμμένο προέλευσης όρο «έννοια του πράγματος» είναι χαρακτηριστικές των θεωρητικών της κριτικής θεωρίας Adorno, Marcuse κ.ά.

20. Αυτή η εγγεγραμμένη προέλευσης τοποθέτηση του ζητήματος, που και ο Marx σε κάποια όρια αποδέχεται, δεν εξαντλεί τη διερεύνηση του ζητήματος της ελευθερίας, ιδιαίτερα σε αναφορά με την περιεχομενική της διάσταση. Εννοούμε εδώ τη θεωρητική δυνατότητα προσέγγισης της ελευθερίας ως αναγκαίου όρου συγκρότησης του πραγματικού. Δηλαδή όχι μόνον πολιτικά αλλά και ως «ενεργό» και «θετική αιτία» της συνεχούς δημιουργίας-αξιοποίησης της αξίας. Στο τρίτο μέρος αυτής της μελέτης επιχειρούμε να παρουσιάσουμε αυτή την περιεχόμενη διάσταση «του αληθινού βασιλείου της ελευθερίας [ως] ανάπτυξης των ανθρωπινων δυνάμεων» (Κ.3/1007) όχι μόνον ως «σκοπό καθ' εαυτό» (στο ίδιο) αλλά και ως ενεργό αιτία της δημιουργίας αφηρημένου πλούτου.

21. G. Lukács, *History and Class Consciousness*, Merlin, Λονδίνο, (1971), σ. 19.

22. Πρβλ. H. Reichelt, "Some Comments on Flatow and Hwiskens Essay 'On the

Οι παραπάνω κανονιστικές αξιώσεις της θεωρίας είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες με την ιδέα ότι η πραγμάτωση των αξιών²³ λαμβάνει χώρα μόνον μέσω συνειδητής πολιτικής πράξης και ορθών πολιτικών ρυθμίσεων. Το αν θα υπάρξει ακύρωση ή επιβεβαίωση των εσωτερικών νόμων²⁴ και σκοπών εξαρτάται από τη συνειδητή πολιτική δραστηριότητα, κατηγορία η οποία όμως περιέχεται εντός αυτής της σφαίρας της εσωτερικής πραγματικότητας και μάλιστα στην αφηρημένη της μορφή εντός της σφαίρας της αναγκαιότητας, ως αναγκαία διαδικασία σχηματισμού του πραγματικού. Με την έννοια αυτή η κατηγορία της (πολιτικής) δραστηριότητας, ήδη στην εγελιανή σύλληψή της, προϋποθέτει τις λογικές αναλύσεις της σφαίρας της αναγκαιότητας, σύμφωνα με τις οποίες

Problem of the Derivation of the Bourgeois State” εις J. Holloway/S. Picciotto, *State and Capital* ό.π., σ. 47 όπου η ψευδής συνείδηση προσδιορίζεται ως «συνείδηση επιφανείας».

23. Στις διαλεκτικές θεωρίες το ζήτημα της πραγμάτωσης των αξιών και κοινωνικών σκοπών θεματοποιείται κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι σκοποί να συλλαμβάνονται «ως πάντα πραγματοποιημένοι και ταυτόχρονα ως πάντα να πρόκειται να πραγματοποιηθούν», όπως ορθά αναφέρεται εις C. Taylor, *Hegel*, Cambridge U.P., Λονδίνο, (1975), σ. 326 (παρά την ιστοριστική θεμελίωση της επιχειρηματολογίας). Στο ίδιο σημείο τονίζεται η σύνδεση αυτής της εννοιακής κατασκευής με την έννοια της πολιτικής δραστηριότητας αφού επισημαίνεται ότι «αυτή η σύλληψη του σκοπού... είναι κρίσιμη έννοια της εγελιανής πολιτικής φιλοσοφίας» (στο ίδιο, υποσημείωση). Κατά αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται α) να θεωρηθεί η πραγματοποίηση των αξιών στο κοινωνικό ως μία θετικότητα που συντελείται αυτόματα όπως σε απλουστευτικές ερμηνείες του κλασικού φιλελευθερισμού αλλά επίσης αποφεύγεται β) να θεωρηθεί η πραγματοποίηση ενδιάμεσων αξιών ως αδύνατη όπως σε δογματικές ερμηνείες της μαρξικής θεωρίας του πραγματικού.
24. Η μαρξική χρήση της κατηγορίας του νόμου ανατρέχει εν πολλοίς σ' αυτήν του Hegel. Βλ. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, Cambridge U.P., Καίμπριτζ, (1991), σ. 228 όπου αναφέρεται στην πολιτική οικονομία και μάλιστα μπορεί να παρατηρηθεί ότι ο Μαρξ χρησιμοποιεί το ίδιο παράδειγμα με τη «φαινομεική κίνηση των ουράνιων σωμάτων» και την «πραγματική κίνηση» αλλά «μη αντιληπτή αισθητά κίνησή τους» (K.1/331), όπως ακριβώς ο Hegel στο σημείο που αναφέραμε, όπου επιπρόσθετα ομιλεί περί κανονικότητας που είναι δυνατόν και πρέπει να εντοπισθούν με αφαίρεση από την τυχαία (contingent) άθροιση δεδομένων.

η δραστηριότητα «θέτει τους όρους και τους μετατρέπει σε πράγμα [Sache]». ²⁵

Οι παραπάνω επισημάνσεις επιτρέπουν να προβληθούν ο κριτικός και ορθολογικός χαρακτήρας της μαρξικής πολιτικής οικονομίας και να επιβεβαιωθούν απόψεις, όπως αυτή του Max Horkheimer²⁶ που εντάσσουν αυτονόητα το μαρξικό έργο στην κριτική παράδοση του Διαφωτισμού. Η διαλεκτική κριτική αντιπαραθέτει, επιδιώκοντας την ολοκλήρωση του προγράμματος του Διαφωτισμού μια ιδέα ορθού λόγου, σε μία πραγματικότητα, την οποία αξιολογεί αρνητικά και στρέφει το ενδιαφέρον της σε αντινομίες που προκύπτουν από αυτή την αντιπαράθεση. Η σημερινή κριτική ανάλυση του μαρξικού έργου είναι υποχρεωμένη να λάβει σοβαρά υπόψιν το ζήτημα της «δεύτερης ιδιοποίησης του Hegel» από τον Marx στην κριτική της πολιτικής οικονομίας του, και να εμβαθύνει στην έρευνα για την «κατασκευή των κατηγοριών [Darstellungsprogramme]», στην οποία έχουν ήδη γίνει ενδιαφέρουσες προεργασίες.²⁷ Η σημερινή ανάλυση είναι ακόμη υποχρεωμένη να ανατρέξει σε θεωρητικές επεξεργασίες του Hegel, του Smith και του Ricardo προκειμένου να επισημάνει όχι μόνο τα όρια και επομένως τα πλαίσια ανάλυσης του μαρξικού έργου, αλλά και την αναγκαιότητα αποκατάστασης της σχέσης του προς την κλασική πολιτική οικονομία από την μια μεριά, και από την άλλη προς την εγελιανή διαλεκτική της τελεολογίας και αιτιότητας, κα. της ελευθερίας και αναγ-

25. Hegel, *Logic* (Part 1, *Encyclopaedia of Philosophical Sciences*), Clarendon Press, Οξφόρδη, (1892), σσ. 208-209 και 211-212. Πρβλ. για αυτό το ζήτημα σε σχέση με τις προβληματικές «της θέσης της προϋπόθεσης» και της «υλικότητας» K. Psychopedis, "Dialectical Theory. Problems of Reconstruction" *ό.π.*, σσ. 19 κ.ε., 40-43 κ.ε.

26. M. Horkheimer, *Φιλοσοφικό Σημειωματάριο*, Ύψιλον, Αθήνα, (1986) Α' τόμος, σ. 112, «Ο Γερμανικός διαφωτισμός δεν λέγεται Lessing, ... αλλά Engels και Marx».

27. Αναφερόμαστε στις συζητήσεις πάνω στην «ανάλυση της λογικής του κεφαλαίου» και στη συζήτηση για την «παραγωγή του κράτους» (state-derivation), καθώς και στις επεξεργασίες που ήδη έχουμε αναφέρει των I.I. Rubin, R. Rosdolsky, H. Reichelt, H.G. Backhaus, J. Jeleny, V. Vigotsky, J. Holloway, R. Gunn, κ.ά.

καιότητας.²⁸ Αυτή η αποκατάσταση των θεωρητικών σχέσεων που ισοδυναμεί με την «αποκατάσταση του ίδιου του Μαρχ»²⁹ συνιστά προϋπόθεση ακόμα και για τη δυνατότητα κατανόησης της μαρξικής κριτικής κοινωνικής θεωρίας· επίσης συνιστά προϋπόθεση για την κατανόηση της κριτικής των κλασικών θεωρητικών, στους οποίους ανατρέχει ο Μαρχ, ταυτόχρονα ως συνέχεια³⁰ της μεθόδου τους και ως μια προσπάθεια

28. Για αυτό το ζήτημα κρίσιμης σημασίας βλ. τις διαφορετικής κατεύθυνσης συμβολές των T. Adorno, *Negative Dialectics*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, (1973), ιδιαίτερα το μέρος 3, «Για την ελευθερία», G. Lukács, *The Ontology of Social Being*, Merlin Press, Λονδίνο, (1980), ιδιαίτερα το μέρος 3 «Εργασία», όπου ομιλεί περί «τεχνολογικών τοποθετήσεων της εργασίας», M. Riedel, “Kausale und historische Erklärung. Zur Systematik teleologischer Begriffsbildung in der analytischen und dialektisch-hermeneutischen Philosophie” εις *Verstehen oder Erklären*, Klett-Gotta, Στουτγάρδη, (1978), (αναδημ. *Δευκαλίων 11/2*, Φεβ. 1992) και K. Psychopedis, “Dialectical Theory. Problems of Reconstruction” εις Bonfeld κ.ά., ό.π. Προφανώς δεν μπορούν να ληφθούν σοβαρά υπόψιν ψευδο-τελεολογικές κατασκευές που προσανατολίζονται αποκλειστικά προς μία απλουστευτική φιλοσοφία της ιστορίας και ταυτίζουν τη διερεύνηση της τελεολογικής με την «ιστορική κίνηση» στο μέλλον ή στο «εντελώς διαφορετικό άλλο» όπως οι P. Kain, *Marx and Ethics*, Clarendon Press, Οξφόρδη, (1988) και S. Meikle, *Essentialism in the Thought of Karl Marx*, Duckworth, Λονδίνο, (1985), παρ’ όλο που επισημαίνουν την προτεραιότητα της θεωρίας της κοινωνίας από τη θεωρία της ιστορίας (της «ιστορικής κίνησης») στο μαρξικό έργο.

29. R. Gunn, “Marx Between Hegel and Kant”, *Common Sense* 6, (1987), σ. 71 (αναφέρεται στην αποκατάσταση της σχέσης με την εγελιανή θεωρία), βλ. και R. Gunn, *Against Historical Materialism: Marxism as First-Order Discourse*, εις Bonfeld κ.ά., ό.π.

30. Πρβλ. (T.S.V. 2/169) όπου ο Μαρχ αναφερόμενος στη ρικαρδιανή Darstellung, στο ζήτημα της διάκρισης των «φαινομένων» από «το εσωτερικό», που ο Ρικάρντο ορθά έθεσε αλλά δεν ολοκλήρωσε, αναφέρει ότι «εμείς πρέπει να (ξε)χωρίσουμε ό,τι αυτός απέτυχε να ξεχωρίσει. Πρώτον τη θεωρία της υπεραξίας ως διακριτής από τις ιδιαίτερες μορφές, κέρδος, πρόσοδο και τόκο... με άλλα λόγια το «θεμελιώδη νόμο» από «την ποικιλία των διαφόρων φαινομένων». Βλ. επίσης T.S.V. 2/106, 166 κ.ε. και K.1/539 όπου αναφέρεται ότι «Πρώτος ο Ρικάρντο διατύπωσε με ακρίβεια τους πιο πάνω τρεις [εσωτερικούς] νόμους. Οι ελλείψεις της παρουσιάσής του [Darstellung] είναι... [ότι] δεν ερεύνησε την υπεραξία ως τέτοια δηλ. ανεξάρτητα...» Πρβλ. επίσης H.G. Backhaus, «Το μαρξικό σχέδιο για μία “διαλεκτική μέθοδο ανάπτυξης” ως θεματοποίηση του εσωτερικού στοιχείου της πολιτικής οικονομίας» εις *Αξιολογικά* 5, Οκτ. 1993, σ. 9, όπου αναφέρεται ότι «η μαρξική [εσωτερική διάσταση] δεν αποτελεί κατ’ αρχήν τίποτε άλλο από μία επανάληψη της κλασικής».

ολοκλήρωσης του μεθοδολογικού και κανονιστικού προγράμματός τους (μια κατανόηση που βέβαια επιτρέπει να υποδείξουμε τη «μερικότητα», τα «όρια» και «τον ανοικτό χαρακτήρα»³¹ της μαρξικής έρευνας).

Στα επόμενα επιχειρείται η διερεύνηση του προβλήματος της ολότητας δηλ. της προβληματικής της αφαίρεσης ως προς τη συνολική κοινωνία σε σχέση με τον πυρήνα της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όπως αναπτύσσεται κυρίως στον Α' τόμο του *Κεφαλαίου*. Σε αυτήν την πρώτη ενότητα δεν θεωρείται απλώς προϋποτιθέμενος ο ολιστικός χαρακτήρας των κατηγοριών, αλλά επιχειρείται να τεθεί ως ιδιαίτερο ζήτημα ο τρόπος που τίθεται η αφαίρεση ως προς την «κοινωνία ως ολότητα», δηλ. η αφαίρεση από την αξατομίκευση της μορφής της κοινωνίας. Η διερεύνηση επικεντρώνεται σε προβλήματα κατασκευής των εξής κατηγοριών: του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας, της γενικής έννοιας του κεφαλαίου και του συνολικού κεφαλαίου της κοινωνίας σε αντιπαράθεση με τις κατηγορίες των «πολλών ατομικών κεφαλαίων» και του «ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη», της υπερεργασίας και της «γενικής αξίας της εργατικής δύναμης», της κατηγορίας «των εσωτερικών νόμων» κ.ά. Ακόμη εξετάζονται ζητήματα που προκύπτουν από αυτήν τη διερεύνηση: (α) το ζήτημα της σχεσιακής αλληλοαναφοράς των κατηγοριών σε σχέση με το ζήτημα του μυστικισμού/ανεξαρτητοποίησης των κατηγοριών της επιφάνειας της κοινωνίας· (β) το ζήτημα της «εξαφανίσεως/ακύρωσης της διαμεσολάβησης» σε αναφορά με τις θεματικές του νόμου της αξίας, της «ταυτότητας αξίας και κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας», της «ταύτισης κεφαλαίου και εργασίας» (*Θ.Υ.* 3/297), της αμοιβαίας εξάρτησης ή εσωτερικού δεσμού του κοινωνικού συστήματος, θεματικές που συνδέονται αξεχώριστα με την ιδέα της κοινωνίας ως διαμεσολαβημένης ολότητας· (γ) το ζήτημα της τοποθέτησης του συνολικού κεφαλαίου ως ορίου αλλά και ως όρου κ.ά.

31. Πρβλ. Fracchia/Ryan "Historical Materialistic Science. Crisis and Commitment" εις Bonfeld κ.ά., *Open Marxism*, ό.π., τόμος Β', σ. 59.

Σημειώνουμε ότι αφετηρία της ανάλυσης αυτής καθώς και της επόμενης ενότητας αποτελεί το Κεφάλαιο 10 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* «Έννοια της σχετικής υπεραξίας», καθώς κατά τη γνώμη μας αποτελεί μια χαρτογράφηση της ίδιας της γενικής έννοιας του κεφαλαίου.

Στη δεύτερη ενότητα εξετάζεται η δυνατότητα συγκρότησης ενός ιδιαίτερου τύπου τελεολογικής εξήγησης στο μαρξικό έργο με αναφορά στην αναγκαία σχέση του «υποκειμενικού»-εγωιστικού σκοπού προς σκοπούς-αξίες της κοινωνίας. Επίσης επιχειρείται να δειχθεί ότι σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τις θεωρίες του Διαφωτισμού (Smith, Kant, Hegel) εντάσσεται και η μαρξική διαλεκτική σχέση αναγκαιότητας και ελευθερίας ως προς τη μεθοδολογική της μορφή. Γι' αυτό το λόγο γίνεται προσπάθεια να ανιχνευθούν προβλήματα κατασκευής κατηγοριών που αναφέρονται σε διαπλοκές των επιπέδων αφαίρεσης αλλά και σε τοποθετήσεις των αφαιρέσεων-προϋποθέσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο επισημαίνονται αντινομίες που προκύπτουν κατά τη μαρξική έρευνα της δυνατότητας πραγματοποίησης κοινωνικών σκοπών (ελευθερία) εντός του κοινωνικού. Τέλος, στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται η δυνατότητα θεμελίωσης και παραγωγής ενδιαμέσων σκοπών-αξιών (στις οποίες αντιστοιχούν αρχές κοινωνικών πολιτικών), ανεξάρτητα από μια θεωρία μετάβασης στο ιστορικό μέλλον (σε ένα άλλο αντικείμενο-σοσιαλισμό) και χωρίς να είναι αναγκασμένη η ερμηνεία αυτή να θίξει τα ίδια τα θεμέλια της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Επίσης επιχειρείται να αναπτυχθεί η αξία της ελευθερίας όχι μόνον ως «σκοπός» της κοινωνίας αλλά και ως αιτία που ενεργεί εντός του πραγματικού. Η έννοια της ελευθερίας προσεγγίζεται ως όρος της αναγκαιότητας, ως έννοια προς την οποία προσανατολίζεται η μεθοδική ανάπτυξη των κατηγοριών και χωρίς την οποία είναι αδύνατον να κατανοηθεί η αναγκαιότητα/το πραγματικό (υπερβατολογική διάσταση της θεωρίας). Έμφαση δίνεται εδώ στις συνέπειες αυτής της ανάλυσης για τις λογικές σχέσεις και μεσολαβήσεις που αναπτύσσει ο Marx: σχέση αιτιότητας και αντίστροφής της, σχέση αλληλόδρασης κ.ά., καθώς και σε προβλήματα σύνδεσης

της έννοιας της ελευθερίας με τις «εκπολιτιστικές» τάσεις του κεφαλαίου.

1. Το πρόβλημα της ολότητας στη μαρξική ανάπτυξη των κατηγοριών

Έχοντας αναπτύξει ήδη τη θεωρία ότι η παράταση της υπερεργασίας (και άρα η αύξηση της υπεραξίας), είναι δυνατή μόνο ως συνέπεια, ως αποτέλεσμα της συντόμευσης του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, δηλαδή ότι η κατηγορία της υπερεργασίας (που ο Marx ταυτίζει³² με την κατηγορία της υπεραξίας) έχει ως όρο (και ως «αιτία» της) την κατηγορία της αναγκαίας εργασίας, ο Marx θα θέσει το ερώτημα κάτω από ποιους όρους είναι δυνατή η συντόμευση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας δηλ. η «πραγματική [wirkliche] πτώση της αξίας της εργατικής δύναμης» (Κ.1/329).

Η παρουσίαση του ζητήματος αυτού αποκτά ιδιαίτερο

32. Αυτή η προβληματική της «ταυτότητας της υπεραξίας με την υπερεργασία» (Κ.3/493), δηλ. ταυτότητας της ουσιώδους μορφής με το περιεχόμενο, που χαρακτηρίζει την κατασκευή του «αφηρημένου ουσιώδους» δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί εδώ καθώς παραπέμπει στον πυρήνα της εργασιακής θεωρίας της αξίας και ιδιαίτερα στο ζήτημα της «αναγωγής» [Reduktion], καθώς και στο ζήτημα της ταυτότητας της αξίας με την «εργασία». Πρέπει να τονισθεί ότι αυτό το ζήτημα αποτελεί το πλαίσιο εκείνο που αναδεικνύοντας τη σχεσιακή συγκρότηση του πραγματικού ως διαμεσολαβημένης ολότητας καθιστά δυνατή τη πραγμάτευση του ζητήματος του φετιχισμού (Mystifikation) ή της ανεξαρτοποίησης [Verselbständigung] των «μορφών της επιφανείας της κοινωνίας» δηλ. των επουσιωδών μορφών (κατηγορίες του χρήματος, κέρδους, τόκου, κλπ.). Αυτή η ταυτότητα ή αναγωγή αναπτύσσεται από τον Μαρξ στην κατεύθυνση της «διάλυσης αυτής της ψεύτικης επίφασης και πλάνης, αυτής της ανεξαρτητοποίησης...» (Κ.3/1019).

Η διατύπωση του R. Meek στο *Studies in the Labour Theory of Value*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο, (1956), σ. 174: ότι ο «φετιχισμός... είναι επομένως αξεχώριστος από την παραγωγή [των προϊόντων, ως] εμπορευμάτων» ελέγχεται ως λανθασμένη (ή έχουσα μόνον σχετικό δίκαιο), καθώς παραγνωρίζει ότι ο Μαρξ ήδη στον Α' τόμο μελετάει την παραγωγή «ως [εάν ήταν] παραγωγή των ελεύθερα συνεταιρισμένων ανθρώπων και συνειδητά ρυθμισμένη απ' αυτούς» (ό.π., 175), δηλ. την απομυστικοποιεί αναδεικνύοντας τις μεσολαβήσεις που ο μυστικισμός αποκρύπτει.

ενδιαφέρον, καθώς λαμβάνει το λογικό σχήμα μίας αλυσίδας προϋποθέσεων ή όρων (ή «αλυσίδας αιτιών», όπως ο Hegel αναφέρει στη *Μικρή Λογική*, όπου αναφέρεται σε μία «άπειρη σειρά αιτιών», αλλά και σε «άπειρη σειρά αποτελεσμάτων»³³). Οι όροι αυτοί αναπτύσσονται ήδη από το τέλος του Κεφαλαίου 10: α) ως «εσωτερικοί [immanent] νόμοι» του κεφαλαίου ή ως «εσωτερική φύση του κεφαλαίου» και β) ως «γενικές και αναγκαίες τάσεις του κεφαλαίου» (Κ.1/331). Αυτοί οι αναγκαίοι όροι αναφέρονται ρητά στο επίπεδο αφαίρεσης της συνολικής κοινωνίας ή, όπως ο ίδιος ο Marx το διατυπώνει ήδη από το προηγούμενο Κεφάλαιο 9, στις κατηγορίες «συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο» και «συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας»³⁴ (Κ.1/321) και παραπέμπουν κατευθείαν στη «γενική έννοια του κεφαλαίου» ή στην κατηγορία του «κεφαλαίου γενικά» (όπως ο Rosdolsky σημειώνει³⁵).

Προτού περάσουμε στην ανάλυση των ζητημάτων αυτών, πρέπει να πούμε ότι συχνά αυτοί οι εσωτερικοί νόμοι συνδέονται στενά με τον γενικό «νόμο της αξίας» (τον οποίο δεν θα αναλύσουμε παρά μόνο στο βαθμό που απαιτεί η παρουσία των εσωτερικών νόμων και αναγκαίων τάσεων). Ο Marx ο ίδιος δίνει στην έννοια του νόμου της αξίας διαφορετικά περιεχόμενα ή προσδιορισμούς³⁶ και τον συνδέει με το πρόβλημα του συναγωνισμού και της ισορροπίας μεταξύ κλά-

33. Hegel, *Logic* (Part 1, *Encyclopaedia of Philosophical Sciences*), Clarendon Press, Οξφόρδη (1892), σσ. 216, 217.

34. Στο Κεφάλαιο 9 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* η αφαίρεση ως προς τη «συνολική κοινωνία» συνδέεται επίσης με μία προβληματική νόμων και με την κατηγορία «συνολική εργασία» (ή «ετήσια εργασία» όπως ήδη ο Adam Smith την έχει αναπτύξει) «που μπορεί να θεωρείται σαν μία και μοναδική εργάσιμη μέρα» (Κ.1/321). Ωστόσο η αναφορά στην ολότητα γίνεται με διαφορετικό τρόπο σ' αυτό το σημείο, όπου η ανάλυση αναφέρεται στην παραγωγή απόλυτης υπεραξίας από ό,τι κατά τη διαπραγμάτευση της σχετικής, όπως θα επιχειρήσω να δείξω αργότερα.

35. R. Rosdolsky, *The Making of Marx's Capital*, Pluto Press, Λονδίνο, (1977). Ιδιαίτερα στον Α' τόμο σσ. 41-50. Ανάλογες αναλύσεις έχουν γίνει από τον H. Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei K. Marx*, Φρανκφούρτη (1970).

36. Βλ. Ενδεικτικά Κ.1/459, 422, 371, 334, 337.

δων. Σε ένα άλλο επίπεδο αφαίρεσης ο νόμος αναφέρεται στους «αναγκαστικούς νόμους του συναγωνισμού», οι οποίοι είναι η μορφή με την οποία εμφανίζεται στη συνείδηση των ατομικών κεφαλαιοκρατών ή «γίνεται αισθητός» (Κ.1/334) ο νόμος της αξίας μέσω του «βαρόμετρου των τιμών της αγοράς» (Κ.1/372). (Άρα αναφέρεται στην τυχαιότητα ως αναγκαία εμφάνιση της αναγκαιότητας³⁷ του ουσιώδους).

Αντίθετα οι εσωτερικοί νόμοι δεν έχουν την ελάχιστη σχέση με φυσικο-ιστορικούς νόμους κίνησης και μεταβολής των κοινωνιών από μία μορφή σε μια ανώτερη ή σε ένα ανώτερο τρόπο παραγωγής, ούτε αναφέρονται σε κάποια αμφιβόλου προελεύσεως «σιδερένια» αναγκαιότητα, όπως συνήθως αναπτύσσεται από θεωρητικούς μαρξιστικής προέλευσης (για τους οποίους μπορούμε να πούμε αφοριστικά, ακολουθώντας τον H.G. Backhaus, ότι στο βαθμό που υποστηρίζουν κάτι τέτοιο, χαρακτηρίζονται από «πλήρη έλλειψη κατανόησης των μαρξικών κειμένων»³⁸). Για τον «αναγκαίο» χαρακτήρα των εσωτερικών νόμων θα μιλήσουμε αργότερα, αλλά μπορούμε ήδη να πούμε ότι συνδέεται με το αξιολογικό ζήτημα. Πρέπει να τονιστεί ακόμα περισσότερο ότι οι εσωτερικοί νόμοι δεν έχουν την ίδια λογική βαρύτητα με τους νόμους και τις αιτιακές σχέσεις που αναπτύσσονται στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*,³⁹ των οποίων η ανάπτυξη προϋποθέτει τους πρώτους, αλλά και ότι δεν αναπτύσσονται στο ίδιο επίπεδο αφαίρεσης με το επίπεδο, στο οποίο αναπτύσσεται ο «γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης» στο *Κεφάλαιο 23* του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.⁴⁰

37. Βλ. Κ.3/1081 όπου ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι στο επίπεδο αφαίρεσης του συναγωνισμού, δηλ. των ατομικών κεφαλαιοκρατών, «ο νόμος της αξίας δρα εδώ μόνο σαν εσωτερικός νόμος, απέναντι δε στους ξεχωριστούς [κεφαλαιοκράτες] σαν τυφλός φυσικός νόμος, και επιβάλλει την κοινωνική ισορροπία της παραγωγής στις τυχαίες διακυμάνσεις της». Βλ. επίσης ό.π., σ. 1017 όπου τονίζεται ότι «ο εσωτερικός νόμος... επιβάλλεται διαμέσου των συμπτώσεων αυτών» που χαρακτηρίζουν τη σφαίρα του συναγωνισμού».

38. H.G. Backhaus, «Για τη διαλεκτική της αξιακής μορφής», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας* 7, 1990, σ. 16, υποσ. 9 και σ. 13.

39. Π.χ. το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους κλπ.

40. Στην ανάλυση αυτού του νόμου εισέρχονται έννοιες όπως «προσφορά», «ζήτηση»,

Η αλυσίδα ή σειρά των όρων που πρέπει να υπάκουουν ώστε να είναι δυνατή η συντόμευση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας ή η μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης περιλαμβάνει τους εξής όρους: α) να μειωθεί η αξία των αναγκαίων μέσων συντήρησης, δηλαδή να μειωθεί ο κοινωνικά απαιτούμενος χρόνος εργασίας για την παραγωγή τους, αποτέλεσμα το οποίο «προϋποθέτει» ή έχει σαν όρο με τη σειρά του β) την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της κοινωνικής εργασίας, δηλαδή τη δυνατότητα η εργασία στον ίδιο χρόνο, στην ίδια χρονική διάρκεια της λειτουργίας-ενεργοποίησης της να «παρασταίνεται [darstellt] με περισσότερες αξίες χρήσης». Αυτός ο όρος μπορεί να χαρακτηριστεί ως «πραγματική ή υλική αιτία», αφού αναφέρεται στην υλικότητα και «ανήκει στη συγκεκριμένη ωφέλιμη μορφή της εργασίας» (K.1/60), στην εργασιακή διαδικασία ως παραγωγή αξιών χρήσης· γ) Επιπλέον αυτή η άνοδος της παραγωγικής δύναμης της εργασίας «πρέπει... να αγκαλιάσει [όλους] τους κλάδους» (K.1/330) εκείνους που παράγουν ή επηρεάζουν την αξία των αναγκαίων μέσων συντήρησης. Εδώ τίθεται ρητά το ζήτημα του όλου ως όρου καθώς γίνεται αναφορά στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σε κλάδους παραγωγής «ιδιαιτέρων» ή «διαφορετικών» αξιών χρήσης. Όμως και αυτός ο όρος δεν μπορεί να εκπληρωθεί, δεν είναι δυνατός, χωρίς να αλλάξει ο τρόπος παραγωγής, «χωρίς μια αλλαγή στα μέσα... και στη μέθοδο της εργασίας» (K.1/329), χωρίς, με λίγα λόγια, μία αλλαγή στην εργασιακή διαδικασία, χωρίς την εισαγωγή «νέων» και «βελτιωμένων μέσων παραγωγής» (K.1/333, 334), που συνιστούν έναν τέταρτο όρο.

Δεν χρειάζεται να υπογραμμισθεί περισσότερο εδώ η σπουδαιότητα του λογικού σχήματος «για να μπορεί να λάβει χώρα το (α) πρέπει αν έχει λάβει χώρα το (β) και δεν μπορεί να λάβει χώρα το (β) χωρίς να έχει λάβει χώρα το (γ)» που αναδεικνύει τη σχεσιακή συγκρότηση⁴¹ των κατηγοριών, την

«μισθός» που σαφέστατα δεν χαρακτηρίζουν την αφαίρεση ως προς το αφηρημένο ουσιώδες.

41. Πρβλ. K. Psychopedis, "Dialectical Theory", ό.π., όπου αναφέρεται στο «φαινό-

αναγκαία αλληλοεξάρτηση της κάθε μιας από την άλλη, έτσι ώστε η μία να είναι όρος της άλλης και όχι «διασκορπισμένες περιστάσεις... οι οποίες εμφανίζονται να μην έχουν αλληλοσύνδεση μεταξύ τους».⁴² Αυτή η αλληλοαναφορά των όρων και κατηγοριών συνιστά σύμφωνα με τον Hegel το «προτσές της αναγκαιότητας»⁴³ και τη συγκρότηση μιας «νέας πραγματικότητας», αυτής του «πραγματοποιημένου πράγματος [Sache]», στο οποίο «διατηρούνται οι όροι ως περιεχόμενό του».⁴⁴

Εξίσου σημαντικό είναι ωστόσο ότι ο Marx δεν συνεχίζει την έρευνα της «άπειρης σειράς των αιτιών», π.χ. ρωτώντας πώς είναι δυνατή η δημιουργία βελτιωμένων μέσων παραγωγής, αλλά αντίθετα τη διακόπτει, παρόλο που κι ο ίδιος θα δεχόταν ότι «είναι χαρακτηριστικό της ελεύθερης σκέψης να μην επιτρέπει καμία παραδοχή να περνά ανεξερεύνητη»,⁴⁵ ότι δηλαδή δεν γίνεται δεκτή καμία παραδοχή χωρίς να ερευνηθεί κάτω από ποιους όρους είναι δυνατή. Κατά τη γνώμη μου ο λόγος που ο Marx δεν προχωρεί σ' αυτό το σημείο του *Κεφαλαίου* στη διερεύνηση αυτή (πράγμα που έχει κάνει στα *Grundrisse* και αλλού) θα πρέπει να αναζητηθεί στην προσπάθειά του να αποφύγει έναν «φαύλο κύκλο»:⁴⁶ για τον Marx η δημιουργία (κατασκευή) βελτιωμένων (πιο «αποτελεσματικών») μέσων παραγωγής προϋποθέτει την ύπαρξη μιας τάξης ανθρώπων που δραστηριοποιούνται προς την «ανάπτυξη των ανθρωπίνων ικανοτήτων και κοινωνικών δυνάμεων (τέχνη-επιστήμη [εκπαίδευση Γ.Κ.])», καθώς και μιας άλλης τάξης ανθρώπων που διευθύνει και ρυθμίζει αυτήν την πολιτική

μενο της συγκέντρωσης των κατηγοριών» και H. Reichelt, "La figure marxienne du point culminant", *Actuel Marx* 12/1992, P.U.F., Παρίσι, σελ. 152 επ.

42. Hegel, *Logic*, ό.π., σσ. 218-219 (§147 προσθήκη).

43. Ό.π., §147.

44. Hegel, ό.π., σσ. 208 και 209.

45. Hegel, ό.π., σσ. 66.

46. Ενδεικτικά ο κίνδυνος φαύλου κύκλου προκύπτει α) από την ίδια τη διάκριση μεταξύ της «διαλεκτικής ανάπτυξης των κατηγοριών» [Darstellungsweise] και του τρόπου έρευνας [Forschungsweise] και β) από τον «κυκλικό χαρακτήρα» της μαρξικής έρευνας (η προϋπόθεση γίνεται αποτέλεσμα, κλπ.) όπως ο ίδιος ο Μαρξ τονίζει στο κείμενο «Αποτελέσματα της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας».

διαδικασία, «όπως π.χ. ...υποθέσεις του κράτους» (30/190). Αυτές οι δραστηριότητες «δεν είναι άμεσα παραγωγικές» έχουν «σαν προϋπόθεση την υπερεργασία» (30/190) ως υλική βάση της δραστηριότητάς τους, με την έννοια ότι τα μέλη της για να εκτελούν αυτές τις δραστηριότητες θα πρέπει να έχουν πρόσβαση στα μέσα συντήρησης, σ' ένα μέρος της υπερεργασίας.⁴⁷ Ο «φάυλος κύκλος» (30/189) θα συνίστατο στο ότι η αρχή και το τέλος αυτής της αλυσίδας αιτιών ή όρων αποτυπώνονται στην ίδια κατηγορία: όρος της διαρκούς παράτασης της υπερεργασίας (ή της αδιάκοπης αύξησης της υπεραξίας) είναι η ύπαρξη μιας ήδη αυξημένης υπερεργασίας ώστε να είναι δυνατή η αναπαραγωγή των μελών της κοινωνίας που δεν απασχολούνται άμεσα παραγωγικά· με λίγα λόγια ο φάυλος κύκλος θα συνίστατο στο ότι ως αναγκαίος όρος της αύξησης της υπερεργασίας θα εμφανιζόταν η ίδια η υπερεργασία.

Τους λόγους της επιλογής του Μαρξ να προϋποθέσει (και να αφαιρέσει από) αυτόν τον τελευταίο όρο ή αιτία θα αναπτύξουμε αργότερα⁴⁸ ως πρόβλημα της επανεισαγωγής με αξιολογική φόρτιση της αιτίας (όρου) σε σχέση με την προβληματική των ενδιαμέσων κοινωνικών σκοπών και της τελεολογίας. [Όπου αποδεικνύεται ότι η τελική αιτία (Ursache) που προκαλεί την αύξηση της «παραγόμενης αξίας» είναι και ο τελικός σκοπός (ή maximum ιδεώδες) που συνίσταται στην πλήρη ελευθερία, για την ίδια τη θεωρία και την κοινωνία]. Αυτό όμως με κανένα τρόπο δεν αναιρεί τη σημαντικότητα της διερεύνησης αυτών των «ενδιάμεσων όρων»,⁴⁹ οι οποίοι δεν εξαφανίζονται όταν τεθεί το maximum ιδεώδες, αλλά αντιθέτως παραμένουν ως ουσιώδεις προσδιορισμοί κάθε κοι-

47. Αυτή η προβληματική διερεύνησης των όρων αναπτύσσεται πλήρως στα *Grundrisse* και στο δεύτερο πρόχειρο σχέδιασμα του *Κεφαλαίου* (30/190 κ.ε.) και βέβαια μπορεί να ανακατασκευαστεί και στο *Κεφάλαιο*.

48. Εδώ σημειώνεται μόνον ότι ένας λόγος που η ανάπτυξη αυτής της αιτίας, «της ανάπτυξης των ανθρωπίνων δυνάμεων», διακόπτεται είναι, επειδή αυτή βρίσκεται φαινομενικά εκτός της γενικής σχέσης του κεφαλαίου-εργασίας, της σχέσης αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας.

49. Πρβλ. Hegel, *ό.π.*, στο *Κεφάλαιο* «Τελεολογία», σ. 270.

νωνίας (συγκροτούν το περιεχόμενο της ουσιώδους κοινωνικής σχέσης) και μεσολαβούν πάντα τη διερεύνηση των σκοπών.

Ως προς τον ολιστικό χαρακτήρα των κατηγοριών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι εξαρχής οι κατηγορίες του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* είναι κατασκευασμένες κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αναφέρονται σε ένα επίπεδο αφαίρεσης ως προς τη συνολική κοινωνία ή ως προς το «συνολικό κεφάλαιο της Κοινωνίας» δηλαδή να αναφέρονται στο όλο, στην κοινωνία, καθώς αυτή κατασκευάζεται ως εάν να αποτελείτο από έναν μόνο κλάδο αντιπροσωπευτικό της συνολικής κοινωνικής εργασίας. Αφαιρούνται οι σχέσεις και οι επιδράσεις μεταξύ των κλάδων, όπως για παράδειγμα στο τέλος του *Κεφαλαίου* 6, όπου η επίδραση ενός άλλου κλάδου χαρακτηρίζεται «εξωτερική», ως «αλλαγή στην αξία [που]... ξεπηδάει από τη διαδικασία που παράγει μπαμπάκι [δηλ. το μέσο παραγωγής του κλάδου που είναι υπό εξέταση, Γ.Κ.] και όχι από το process όπου το μπαμπάκι λειτουργεί σαν μέσο παραγωγής...» (Κ.1/222) μια «αλλαγή της αξίας που έχει την πηγή της έξω από το process παραγωγής» (στο ίδιο). Αυτή η αφαίρεση από τις επιδράσεις άλλων κλάδων σε έναν κλάδο, ο οποίος λαμβάνεται ως εάν ήταν η συνολική κοινωνία (αφαίρεση που θυμίζει την εγγεληνή ανάλυση της σχέσης μέρους-όλου σύμφωνα με την οποία το μέρος είναι συγκροτημένο «ως εάν» αντιπροσώπευε τη σχεσιακή δομή του όλου)⁵⁰ εγείρει κρίσιμα μεθοδολογικά ζητήματα:

α) Ως προς την κατηγορία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας που συνδέεται με την αφαίρεση ως προς τη συνολική Κοινωνία.⁵¹ Η κατηγορία αυτή όμως δεν φαίνεται σε ποιο βαθμό είναι καθοριστική στον πρώτο τόμο⁵² παρ' όλο

50. Hegel, *Science of Logic*, Humanities Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο, 1969, μετ. Α.Υ. Miller, σσ. 513-517.

51. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Υλική θεωρία της δίκαιης ιδιοποίησης» εις Ν. Αλιμπράντης κ.ά. (επιμ.), *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*, Σάκκουλα, Θεσ/νίκη 1985, σ. 127 επ.

52. Πίσω από αυτό το ζήτημα φαίνεται να κρύβεται μια προσπάθεια του Μαρξ να

που ο ίδιος ο Marx την αποκαλεί «κατηγορία των κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας» (30/267). Υποθέτουμε εδώ ότι η παρουσία της κατηγορίας του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας μεσολαβείται από άλλες κατηγορίες ή και ότι αποτελεί το όλο της κίνησης των κατηγοριών (αντιστοιχεί προς την εγελιανή ιδέα).

β) Ως προς την κατηγορία «του κεφαλαίου-γενικά» ή καλύτερα της κατηγορίας «της γενικής έννοιας του κεφαλαίου [Allgemeiner Begriff des Kapitals]» (Gr. 302 κ.ε.). Η κατηγορία αυτή συνδέεται με την ολότητα, αλλά αυτή η μετάβαση μεταξύ των δύο εννοιών δεν είναι αυτονόητη: πρέπει να τεθεί η μετάβαση από την κατηγορία του «κεφαλαίου-γενικά» ή της «εσωτερικής ουσίας του κεφαλαίου» στην κατηγορία του «συνολικού κεφαλαίου της κοινωνίας». Διαπιστώνουμε εδώ ότι ούτε η πρώτη κατηγορία έχει ερευνηθεί επαρκώς, πόσο μάλλον η μετάβαση. Και είναι αυτή η «έλλειψη κατανόησης των μαρξικών κειμένων» και η εντυπωσιακή «άγνοια» των μαρξιστών που κάνει τον Backhaus να πει ότι «Το ερώτημα “Τι είναι το κεφάλαιο;” πρέπει να θεωρηθεί το θεμελιακό ζήτημα»⁵³ μέχρι σήμερα. Όμως προσθέτει ότι «Παρ’ όλα αυτά, σ’ αυτόν τον αρνητικό προσδιορισμό [ότι «το κεφάλαιο δεν είναι αξία, αλλά απλώς διαμένει εντός της»] η πραγματική ουσία του κεφαλαίου προφανώς παραμένει ένα ανοικτό ερώτημα»⁵⁴ γεμάτο «άλυτα μυστήρια» και «παράδοξα».⁵⁵ Όμως ο ίδιος ο Backhaus, παρ’ όλο που κατά τη γνώμη μου, έχει σχεδόν λύσει αυτό το ζήτημα, ισχυρίζεται ότι ενώ ο Marx στο «Κε-

οριοθετήσει και να υποβάλλει σε κριτική την εγελιανή χρήση της θεωρίας του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, η οποία οδηγεί στην παραγωγή μιας έννοιας γενικού συμφέροντος της κοινωνίας (η αξία της ελευθερίας) χωρίς όμως να υπερβαίνει την «επιφάνεια» της κοινωνίας, τη σφαίρα της «απλής κυκλοφορίας» βλ. 29/466-470 και K.1/188-9.

53. H.G. Backhaus, “Between Philosophy and Science. Marxian Social Economy as Critical Theory» εις Bonefeld κ.ά. *Open Marxism*, Pluto Press, Λονδίνο (1992) τόμος 1, σ. 68.

54. H.G. Backhaus, ό.π., σ. 74.

55. H.G. Backhaus, ό.π., σσ. 75 και 68. Το ίδιο ισχυρίζεται για την έννοια της αξίας ως ουσίας (Wertsustanz) σε διάκριση προς την έννοια της ανταλλακτικής αξίας ή της αξιακής μορφής στο «Για τη διαλεκτική της αξιακής-μορφής» ό.π.

φάλαιο θέτει ως σκοπό του (sets out) να απομυστικοποιήσει την έννοια του κεφαλαίου, ...παρ' όλα αυτά έκανε πίσω για [χάρη] άλλων ερευνών». ⁵⁶

Και το έχει λύσει εν μέρει μόνο, γιατί ενώ θέτει τον υποκειμενικό (ενεργητικό) χαρακτήρα του κεφαλαίου ("its subject character"), τη διαλεκτική μεταξύ αντικειμένου και υποκειμένου (ανεξάρτητα από συνείδηση κλπ.) το πρόβλημα ότι η ουσία πρέπει να αναλυθεί ως δραστηριότητα και ως υποκείμενο, παρ' όλα αυτά δεν θέτει το πρόβλημα των σκοπών/αξιών, δεν περνά σε τελεολογική εξήγηση, δεν θεματοποιεί την κατηγορία «σκοπός του κεφαλαίου» η οποία αναπτύσσεται πλήρως μόνο στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* (και πουθενά αλλού), στον οποίο ο Backhaus ισχυρίζεται ότι «η προσπάθεια διαλεκτικής ανάπτυξης εγκαταλείπεται από τον Marx». ⁵⁷

γ) Ένα τρίτο ζήτημα προκύπτει από το ότι κατά τον Marx το «εμπόρευμα... ισχύει πάντα απλώς σαν ένα ξεχωριστό αντίτυπο του είδους του [ihreer Gattung]» (K.1/222) ⁵⁸ όπου και η έννοια είδος σχετίζεται με την έννοια της γενικότητας σε διάκριση από αυτήν της ιδιαιτερότητας. Έχει παρατηρηθεί ήδη ότι η περίφημη φράση, με την οποία αρχίζει το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (K.1/49)

56. H.G. Backhaus, στο ίδιο, (σ. 68). Πρβλ. σχετικά και K.1/188 κ.επ., όπου ο Μαξ διατυπώνει το πρόγραμμα της έρευνάς του: «Αποχωρώντας απ' αυτή τη σφαίρα της απλής κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων...» (K.1/189) και προχωρώντας στην ανάλυση της διαδικασίας παραγωγής «δεν θα δούμε μόνο πώς το κεφάλαιο παράγει, μα και το πώς το παράγουν το ίδιο, δηλ. το κεφάλαιο...» (K.1/188) ή, όπως τονίζει στην πρώτη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, «θα δούμε... πώς ο άνθρωπος [δηλ. η εργασία] παράγει το κεφάλαιο» (πρβλ. *Das Kapital*, εκδ. Ullstein ό.π.). «Πρέπει επιτέλους να αποκαλυφθεί το μυστικό πώς θγαίνει το κέρδος» (K.1/188). Αυτή η απομυστικοποίηση συντελείται στα επόμενα κεφάλαια του πρώτου τόμου (5 και 6) και στα αντίστοιχα μέρη του δεύτερου σχεδιάσματος του *Κεφαλαίου* και δεν είναι δυνατόν να συζητηθεί τώρα, πρβλ. K.1/196 και 207 κ.ε.

57. H.G. Backhaus, «Το μαρξικό σχέδιο για μία "διαλεκτική μέθοδο ανάπτυξης" ως θεματοποίηση του εσωτερικού στοιχείου της πολιτικής οικονομίας» εις *Αξιολογικά* 5, (1994), σ. 8 κ.ε.

58. Πρβλ. και K.1/53-54 «Κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα λογαριάζεται εδώ απλώς σαν μέσο αντίτυπο

προσδίδει στις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας τον χαρακτήρα της ολότητας.⁵⁹

Το ερώτημα είναι «πώς όμως;» (Κ.1/212). Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να πούμε αφοριστικά: διαμέσου της κατηγορίας του κοινωνικά απαιτούμενου χρόνου εργασίας, η οποία σ' ένα σημείο της μεθοδικής ανάπτυξης των κατηγοριών αναδιπλασιάζεται σε κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας (*erheischte* και *notwendige Arbeitszeit*). Η πρώτη κατηγορία αντιστοιχεί στην αξία του κάθε εμπορεύματος και η δεύτερη στην αξία του συνόλου των εμπορευμάτων που συνιστούν τα αναγκαία μέσα συντήρησης της εργατικής δύναμης, ή συνιστούν το υλικό περιεχόμενο της ίδιας της κατηγορίας «αξία της εργατικής δύναμης» και μάλιστα της «γενικής αξίας» της (*allgemeiner Wert*), η οποία με τη σειρά της έχει ως περιεχόμενο⁶⁰ την κατηγορία της «αναγκαίας εργασίας» ή την κατηγορία του «αναγκαίου χρόνου εργασίας» (Κ.1/228). Ιδιαίτερα η δεύτερη κατηγορία συνδέεται μυστηριωδώς με τον «κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας» (στο ίδιο) σε ιδιαίτερους κλάδους, ενώ η πρώτη συνδέεται με το «νόμο της αξίας» (Κ.1/371) «που καθορίζει πόσο από τον συνολικό [*“ganzen”*, λείπει από την ελληνική μετάφραση] διαθέσιμο χρόνο εργασίας μπορεί η κοινωνία να ξοδεύει για την παραγωγή κάθε ιδιαίτερου είδους εμπορευμάτων» (Κ.1/371-2). Μία σοβαρή ανάλυση της προβληματικής αυτής γίνεται από τον I.I. Rubin,⁶¹ ο οποίος συνδέει τις κατηγορίες αυτές (αξία και καταμερισμός της εργασίας) με την εγγελιανή ιδέα της «αμοιβαίας εξάρτησης» που χαρακτηρίζει «τον εσωτερικό δεσμό που δένει [*verkettet*] σε ένα φυσικό σύστημα τις διαφορετικές ανάγκες» (Κ.1/370-1).

59. K. Psychopedis, *Geschichte und Methode*, σ. 232 επ. και Backhaus ό.π., σ. 32.

60. Υπογραμμίζουμε την τριπλή διάσταση όλων των κατηγοριών που αναδεικνύει το ζήτημα του αναδιπλασιασμού του περιεχομένου α) ως προς το υλικό περιεχόμενο ή την αξία χρήσης, β) ως προς την ουσιώδη μορφή ή την αξία και γ) ως προς το ουσιώδες περιεχόμενο ή την εργασία ως δραστηριότητα (κίνηση) που βρίσκει εφαρμογή αντίστοιχα π.χ. στην έννοια α) του υπερπροϊόντος β) της υπεραξίας και γ) της υπερεργασίας ή χρόνου υπερεργασίας.

61. I.I. Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black Rose, Κεμπέκ (1973) ιδιαίτερα στα πρώτα δύο κεφάλαια και στο κεφάλαιο «Αξία ως ρυθμιστής της παραγωγικής διαδικασίας».

Η σύνδεση μεταξύ αξίας και καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας, στην οποία ήδη ο Rubin προβαίνει σε αναφορά με τη συνολική κοινωνία προβάλλει περισσότερο μέσα από την εντυπωσιακή διατύπωση του Marx περί της «ταυτότητας της αξίας και του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας» (*Urtext* 29/467-468).⁶² Αλλά και μέσα από τη πραγμάτευση της διαδικασίας δημιουργίας της αξίας, σε αντιπαράθεση με αυτήν της εργασιακής διαδικασίας, όπου από την άποψη του αποτελέσματος του προϊόντος «εξαφανίζεται η διαμεσολάβηση» (K.1/196) της εργασίας, «τα προϊόντα χάνουν το χαρακτήρα τους ως προϊόντα προηγούμενης εργασίας» (K.1/196) και «λειτουργούν πια μόνο ως αντικειμενικοί παράγοντες της ζωντανής εργασίας» (K.1/195). Όλα αυτά «όταν τα προϊόντα μπαίνουν σαν μέσα παραγωγής σε καινούργια προτσές εργασίας», όταν αποτελούν «πρώτη ύλη διαφορετικών προτσές εργασίας» (K.1/195). Με λίγα λόγια (στην υπό εξέταση διαδικασία) «μέσα στην ίδια τη διαδικασία» εργασίας χάνεται η μεσολαβούσα σχέση των εργασιών που χαρακτηρίζει το προϊόν ως αποτέλεσμα πολλών «ιδιαίτερων προτσές εργασίας» (K.1/195). Άρα μέσα στην εργασιακή διαδικασία χάνεται η υποκειμενική διάσταση, η δραστηριότητα, της οποίας αποτέλεσμα είναι το προϊόν «ακυρώνεται και χάνεται η διαμεσολάβηση» (30/61), η «κίνηση της εργασίας». Από την άλλη μεριά αξίζει να σημειωθεί ότι ο Marx στο ίδιο σημείο (30/59 κ.ε.) που αναλύει αυτό το πρόβλημα της «εξαφάνισης της διαμεσολάβησης» επισημαίνει κάπως διστακτικά τη μεθοδολογική δυνατότητα παραγωγής (φανέρωσης) της διαμεσολαβημένης ολότητας: «Μέσα στα όρια της ιδιαίτερης εργασιακής διαδικασίας... αυτός ο προσδιορισμός των αξιών χρήσης, ότι είναι οι ίδιες ήδη προϊόντα [διαμεσολαβημένα από την εργασία – εννοείται Γ.Κ.], είναι εντελώς irrelevant (άνευ σημασίας). Υ-

62. Παραθέτουμε τα αποσπάσματα από το *Urtext*: «Παραδεχθήκαμε τον [καταμερισμό εργασίας] σαν πράγμα ταυτόσημο με την ανταλλακτική αξία, και μάλιστα σαν πράγμα που απλώς εκφράζει σε ενεργητική μορφή, σαν ιδιαιτεροποίηση της εργασίας, εκείνο που οι διαφορετικές αξίες χρήσης των εμπορευμάτων εκφράζουν σε αντικειμενική μορφή» (29/467) ο «καταμερισμός της εργασίας ως συσχετιζόμενος με την ανταλλακτική αξία... ως κάτι ταυτιζόμενο» (29/468).

ποδεικνύει εντούτοις την αμοιβαία υλική εξάρτηση των διαφορετικών κοινωνικών τρόπων της εργασίας και τον τρόπο που αλληλοσυμπληρώνονται, ώστε να σχηματίζουν μία ολότητα κοινωνικών τρόπων της εργασίας» (30/60). Όπως και να έχει, παραμένει ανεξερεύνητο αυτό το πρόβλημα.⁶³

Αντιθέτως η διαμεσολάβηση δεν χάνεται κατά τη διαδικασία δημιουργίας αξίας: «Εφόσον πρόκειται για την αξία του [προϊόντος], για τον απαιτούμενο χρόνο εργασίας..., τα διάφορα ιδιαίτερα προτσές εργασίας που χωρίζονται το ένα από το άλλο στο χρόνο και στο χώρο, που πρέπει να γίνουν για να παραχθούν [τα ίδια τα μέσα παραγωγής]... και για να κατασκευαστεί τελικά το [προϊόν απ' αυτά]..., τα προτσές αυτά μπορούν να θεωρηθούν διάφορες διαδοχικές φάσεις ενός και του αυτού προτσές εργασίας. Όλη η εργασία που περιέχεται στο [προϊόν] είναι παρωχημένη εργασία» (Κ.1/200 οι υπογραμμίσεις δικές μου).

Εδώ δεν χάνεται ο χαρακτήρας της κοινωνικότητας της εργασίας ή της εργασίας ως μέρους της συνολικής «κοινωνικής εργασίας» γιατί «καθορισμένες ποσότητες προϊόντος δεν παρασταίνουν τώρα παρά καθορισμένες ποσότητες εργασίας...

63. Πιστεύω ότι το πρόβλημα αυτό είναι δυνατόν να απαντηθεί στο βαθμό που τεθεί ως ερώτημα η δυνατότητα μιας τελεολογικής ανάπτυξης της σχέσης μέσων-σκοπών εντός του εννοιακού πλαισίου του υποκεφαλαίου 1 του Κεφαλαίου 5 του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου με τον τίτλο «Εργασιακή διαδικασία» και των αντίστοιχων προβληματικών στο υπόλοιπο ώριμο «οικονομικό» έργο του Μαρξ. Ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με αυτό έχει το ζήτημα του εάν είναι δυνατόν σαν «σκοπός» της εργασίας ως «σκόπιμης παραγωγικής δραστηριότητας» να παρουσιαστεί ο ίδιος ο εαυτός της, με την έννοια της ίδιας της διαρκούς ενεργοποίησης, και όχι μόνο τα προϊόντα της εργασίας που εκτός από αποτελέσματα συνιστούν και όρους (μέσα) της εργασίας. Σ' αυτήν την κατεύθυνση νομίζω σκοπεύει η προσπάθεια του Μαρξ στο δεύτερο σχέδιο του Κεφαλαίου να αναπτύξει σαν ξεχωριστό κεφάλαιο την «Ενότητα της εργασιακής διαδικασίας και της διαδικασίας αξιοποίησης» (πρβλ. 30/92-102), ενότητα που θα καθιστούσε δυνατόν τη «μεσολάβηση της ανταλλακτικής αξίας με τον εαυτό της διαμέσου της αξίας χρήσης [και αντίστροφα] να τεθεί τώρα» (29/494). Με το «τώρα» εννοείται, όπως γίνεται φανερό, ή μετάβαση στο κεφάλαιο» (29/478-500) από την απλή κυκλοφορία στην οποία η μεσολάβηση χαρακτηρίζεται «εξωτερική» και «φευγαλέα» (29/493 κ.ε.). Ανάλογα στοιχεία εντοπίζονται και στο Κεφάλαιο στα οποία δέβαια δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ.

μάζα στερεοποιημένου χρόνου εργασίας. Αποτελούν απλώς υλοποίηση μιας ώρας [ενός μεγέθους χρονικού]... *κοινωνικής εργασίας*» (K.1/202). Επίσης ενδεικτικό του ότι η ενεργητικότητα/δραστηριότητα δεν εξαφανίζεται στο προϊόν είναι ότι «στο τέλος [ενός χρονικού διαστήματος] η κίνηση... [η δραστηριότητα της εργασίας] παρασταίνεται [darstellt] με μια ποσότητα [προϊόντος] δηλαδή μία ποσότητα εργασίας... έχει αντικειμενοποιηθεί στο [μέσο παραγωγής]» το οποίο «με την απορρόφηση αυτή μετατρέπεται σε... [προϊόν]» [K.1/202]. Ανάλογη είναι η προβληματική της «*ταυτότητας*» των διαφορετικών χρήσιμων εργασιών «σαν εργασίας που δημιουργεί αξία, δηλ. σαν πηγή αξίας...» (K.1/201-2).

Από την άλλη μεριά, προκαλεί απορία το ότι ο Marx θεωρεί ότι «Το ίδιο το προτσές εργασίας παρασταίνεται στη διαδικασία δημιουργίας αξίας (Wertbildungsprozess) μόνο από την ποσοτική του πλευρά» (K.1/208) εννοώντας ως ποσοτική πλευρά τον ίδιο το χρόνο εργασίας: «Πρόκειται μόνο για το χρόνο που χρειάζεται για να πραγματοποιηθεί η εργασία, για τη χρονική περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας η εργατική δύναμη καταναλώνεται με χρήσιμο τρόπο» (K.1/108). Με λίγα λόγια πρόκειται μόνο για το χρόνο εκδήλωσης της ενεργού εργατικής δύναμης (sich betätigende Arbeitskraft) της εξωτερίκευσης της δύναμης σε εργασία-δραστηριότητα. Δηλ. πρόκειται για τη διαδικασία «της πραγματικής κατανάλωσης της εργατικής δύναμης» (K.1/186).

Η έκφραση «μόνο από την ποσοτική του πλευρά» δεν έχει προφανώς τον αρνητικό χαρακτήρα που συνήθως δίνουν μαρξιστικής προέλευσης θεωρητικοί: π.χ. ότι ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από ένα υποβιβασμό των ποιοτήτων σε ποσότητες. Σε αντίθεση προς αυτόν τον συνηθισμένο και τετριμμένο τρόπο εισαγωγής (ηθικολογικών) αξιολογικών κρίσεων, πρέπει να τονιστεί ότι η έννοια του χρόνου ενεργοποίησης της εργατικής δύναμης έχει να κάνει με τον πυρήνα της εργασιακής θεωρίας της αξίας και τα κανονιστικά στοιχεία που ενυπάρχουν σ' αυτήν. Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στους «κοινωνικά - κανονικούς όρους παραγωγής» (K.1/53) οι οποίοι είναι δεδομένοι στην κατηγορία της «κοινωνικά

μέσης [ποιότητάς της] εργατικής δύναμης... [που εφόσον] λειτουργεί σαν τέτοια» τότε «όλη η εργατική δύναμη της κοινωνίας που παρασταίνεται στις αξίες... ισχύει... σαν μία και ίδια ανθρώπινη εργατική δύναμη, παρά το γεγονός ότι αποτελείται από απειράριθμες ατομικές εργατικές δυνάμεις» (Κ.1/53). Με αυτόν τον τρόπο αναφέρονται επίσης στην κατηγορία του κοινωνικά απαιτούμενου χρόνου εργασίας, της οποίας η κατασκευή προϋποθέτει και περιέχει εσωτερικά σαν όρο, «τον κανονικό χαρακτήρα της ίδιας της εργατικής δύναμης» (Κ.1/208).

Θεωρώ ως δεδομένο ότι η κατηγορία του αναγκαίου χρόνου εργασίας δεν συνδέεται με τις κατηγορίες της ποσότητας και της ποιότητας, αλλά κυρίως με τις τροπικές λογικές κατηγορίες (αναγκαιότητα, πραγματικότητα και δυνατότητα) και με τον αξιολογικό χαρακτήρα της αφαίρεσης ως προς το ουσιώδες. Και τούτο με την έννοια ότι οι υπάρχουσες δυνατότητες που παρέχει μια ορισμένου βαθμού ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της κοινωνικής εργασίας (δηλ. των μέσων εργασίας) στην εργασία να παράγει περισσότερο υλικό πλούτο στον ίδιο χρόνο εργασίας, μετατρέπονται με αναγκαίο τρόπο σε «πραγματικότητα» (Κ.3/1081) καθώς ο καθορισμός της αξίας μιας ορισμένης αξίας χρήσης καθορίζεται μόνο... από τον χρόνο εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή της» (Κ.1/53). Αν καταναλώνεται σε επιμέρους ατομικές περιπτώσεις «παραπανίσιος χρόνος [αυτός ο χρόνος] δεν θα δημιουργούσε αξία ή χρήμα» (Κ.1/208). Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από τους μηχανισμούς και τα κίνητρα εκείνα που ωθούν προς την πραγματοποίηση των παραγωγικών δυνατοτήτων της κοινωνίας (αν και στην επιφάνεια της κοινωνίας λόγω του τρόπου με τον οποίο συντελείται αυτή η πραγματοποίηση είναι δυνατή η ακύρωση και η «σπατάλη» των δυνατοτήτων).

Η παραπάνω παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο τίθεται η προβληματική του ολιστικού χαρακτήρα των κατηγοριών ή του τρόπου κατά τον οποίο είναι κατασκευασμένες οι κατηγορίες ώστε να αναφέρονται στη συνολική κοινωνία, φυσικά δεν εξαντλεί το ζήτημα της «προτεραιότητας της ολότητας...»

(όπως ο Lukács ήδη το είχε θέσει στο δεύτερο κεφάλαιο του *Ιστορία και ταξική συνείδηση*)⁶⁴ και δεν προσποιείται ότι έχει καταλήξει στις «ορθές» συνδέσεις προκειμένου για συνδέσεις κατηγοριών που είναι γεμάτες «παράδοξα» και αντινομίες (απορίες).

Έμφαση θα δώσουμε τώρα στο πώς τίθεται το όλο στο Κεφάλαιο 10 ή πώς η «γενική έννοια του κεφαλαίου» μπορεί να μετασχηματιστεί στην κατηγορία του «συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου» (ή κεφαλαίου της κοινωνίας). Ήδη έχουμε υπαινιχθεί ότι κατά τη μετάβαση από τον όρο (και την κατηγορία) «αξία της εργατικής δύναμης» στην κατηγορία της «αξίας των αναγκαίων μέσων συντήρησης» αναφερόμαστε σ' όλους εκείνους τους «ιδιαιτέρους κλάδους» (Κ.1/331), στους οποίους καταμερίζεται η κοινωνική-συνολική εργασία, των οποίων τα προϊόντα «καθορίζουν την αξία της εργατικής δύναμης και επομένως είτε ανήκουν στον κύκλο των συνηθισμένων μέσων συντήρησης... [είτε προσφέρουν τα] μέσα παραγωγής για την κατασκευή τους» (Κ.1/330).

«Η αξία αυτή [της εργατικής δύναμης – Γ.Κ.] ελαττώνεται όταν ελαττώνεται ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της και που η συνολική συντόμευσή του είναι ίση με το άθροισμα των συντομεύσεων σ' όλους αυτούς τους χωριστούς κλάδους παραγωγής» (Κ.1/331) και αυτό γιατί η «αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης» καθορίζεται από τη «συνολική ποσότητα των αναγκαίων μέσων συντήρησης [και] αποτελείται από διάφορα εμπορεύματα τα οποία είναι όλα προϊόντα ιδιαίτερων κλάδων...» (Κ.1/331) του καταμερισμού της κοινωνικής-συνολικής εργασίας.

Το ότι οι κατηγορίες είναι προσανατολισμένες προς τη συνολική κοινωνία γίνεται φανερό αφού παρακάτω δείχνεται ότι κανένας από αυτούς τους ιδιαίτερους κοινωνικούς κλάδους δεν μπορεί να παρατείνει την υπερεργασία του και να αυξήσει την υπεραξία (το ποσοστό της), χωρίς να συμβάλλει στην αύξηση του «γενικού ποσοστού υπεραξίας», το οποίο είναι συνέπεια της «συνολικής συντόμευσης» του αναγκαίου

64. Lukács, *History and Class Consciousness*, Merlin, Λονδίνο (1976).

χρόνου εργασίας άρα της μείωσης της «γενικής αξίας της εργατικής δύναμης» (Κ.1/333). Η μείωση αυτή είναι διαμεσο-λαβημένο «γενικό αποτέλεσμα» μιας «συνολικής διαδικασίας» ή πολλών ιδιαίτερων εργασιακών διαδικασιών (Κ.1/334) ή του κοινωνικού μηχανισμού παραγωγής σχετικής υπεραξίας. Είναι γνωστή η διατύπωση του Χέγκελ ότι «ο μηχανισμός είναι ολότητα».⁶⁵ Ο χαρακτηρισμός αυτός θα ανιχνευθεί κατά τη πραγμάτευση των εσωτερικών νόμων ως αναγκαία τάση. Ωστόσο ήδη εδώ προκύπτουν τρία ζητήματα:

Α. Το γενικό πρόβλημα της σχέσης των κατηγοριών της Εγγελιανής λογικής γενικού-συνολικού (Allgemeines-Ganzes) με την έννοια του κεφαλαίου (γενική έννοια του κεφαλαίου και συνολικό κεφάλαιο), το οποίο δεν είναι δυνατόν να ερευνηθεί εδώ.

Β. Το πρόβλημα του μεθοδολογικού χαρακτήρα της ολότητας, ενόψει του γεγονότος ότι η ολότητα (συνολικό κεφάλαιο) της κοινωνίας εισάγεται στη πραγμάτευση της απόλυτης υπεραξίας ως όριο στην πραγματοποίηση του υποκειμενικού σκοπού και του αντικειμενικού περιεχομένου του κεφαλαίου, ενώ στη πραγμάτευση της σχετικής υπεραξίας το όλο γίνεται αναγκαίος όρος του περιεχομένου του κεφαλαίου και με αυτόν τον τρόπο γίνεται αναγκαίο μέσον της επιδίωξης εγωιστικών-ατομικών σκοπών.⁶⁶

Ακόμη ενόψει του γεγονότος ότι η συνολική αυτή διαδικασία πρέπει να αναλυθεί ως (αναγκαία) κίνηση (προτσές), ως κίνηση που ανήκει στη σφαίρα της αναγκαιότητας (τυφλή αναγκαιότητα) οπότε θα πρέπει να αναλυθεί σε σχέση με τη διάκριση ατομικού κεφαλαιοκράτη και συνολικού κεφαλαίου.

Γ. Η σχέση της γενικής «έννοιας του κεφαλαίου» με τα ατομικά κεφάλαια (real abstraction κλπ.), με το πρόβλημα δηλ. του συναγωνισμού, ο οποίος συνιστά την «εσωτερική φύση» του κεφαλαίου, βλέπε τμήμα για τελεολογία όπου α-

65. Hegel, *Logic*, ό.π., σ. 260.

66. Προβληματική που χαρακτηρίζει τις διαλεκτικές θεωρίες του Καντ και του Χέγκελ πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Κανονιστικότητα, σχετικισμός και μετριάσμος στη φιλοσοφία της νεωτερικότητας», *Δευκαλίων* 11/2, (1993).

ναγκαία παραπέμπει στο ζήτημα της ολότητας (σκοπός το όλο όχι μόνο όρος).

Ειδικά ως προς το δεύτερο ζήτημα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την εξέταση της παραγωγής της απόλυτης υπεραξίας (στα Κεφάλαια 7, 8, 9, ιδιαίτερα στο τέλος της ανάπτυξης στο Κεφάλαιο 9), η διαρκής αύξηση της υπεραξίας παρουσιάζεται να έχει κάποια «φυσικά όρια» ανεξάρτητα από τα «κοινωνικά» ή «ηθικοπολιτιστικά» (Κεφ. 8) όρια, δηλαδή από τα «κανονικά όρια της υπερεργασίας», όπως προκύπτουν σε σχέση με το *minimum* αξιακό πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής. Αυτά τα φυσικά όρια παρουσιάζονται από την σκοπιά του ίδιου του κεφαλαίου (της έννοιας-ουσίας του) ή καλύτερα από τη σκοπιά του «συνολικού κεφαλαίου της κοινωνίας» ή του «συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου» (Κ.1/321), αλλά όχι από τη σκοπιά του ατομικού κεφαλαιοκράτη. Αυτή η διάκριση μεταξύ του συμφέροντος του ατομικού κεφαλαιοκράτη και του «συνολικού [overall] συμφέροντος της κεφαλαιοκρατικής τάξης» (30/185) αντιστοιχεί στις δύο «αντικρουόμενες τάσεις»⁶⁷ του κεφαλαίου, όπως αναπτύσσονται στο Κεφάλαιο 8, του πρώτου τόμου: α) την τάση για «απεριόριστη παράταση της εργάσιμης ημέρας» (Κ.1/277) και της υπερεργασίας που προκύπτει αδιαμεσολάβητα από τον αρχικό σκοπό και περιεχόμενο του κεφαλαίου να αυξάνει «αδιάκοπα», «άπειρα», την υπεραξία και β) την τάση εκείνη όπου «το κεφάλαιο εμφανίζεται [scheint] εδώ, δια μέσου του ίδιου του δικού του συμφέροντος να τείνει προς μία κανονική εργάσιμη ημέρα» (Κ.1/279): «Ο ατομικός κεφαλαιοκράτης Α μπορεί να (έχει) πλουτίσει διαμέσου αυτού του “Killing no murder” εκεί όπου ο κεφαλαιοκράτης Β, μάλλον είναι αναγκασμένος να πληρώσει τα έξοδα (expenses) ή η γενιά Β των

67. Πρβλ. 30/184 κ.ε. και Κ.1/245 κ.ε. όπου αυτή η αντιπαράθεση των τάσεων συγκροτεί «αντινομία» αφού φαίνεται να υπάρχει απροσδιοριστία καθορισμού των ορίων της εργάσιμης ημέρας, Πρβλ. Μ. Αγγελίδης, «Προβλήματα πολιτικών ρύθμισης της κοινωνικής εργασίας στον J.S. Mill και στον Κ. Marx», *Τετράδια* 21 (1988/89), και Δ. Δρόσος, *Εργασία και κοινωνική συγκρότηση στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990, σσ. 124-34.

καπιταλιστών πρέπει [να κάνει κάτι τέτοιο]. Παρ' όλα αυτά, ο ατομικός κεφαλαιοκράτης συνεχώς επαναστατεί ενάντια στο συνολικό συμφέρον της κεφαλαιοκρατικής τάξης» (30/185, επίσης πρβλ. Κ.1/278).

Εδώ βλέπουμε ότι εφόσον δεν είναι ακόμα πολιτικά ρυθμισμένη με «κρατική παρέμβαση» (30/184) η εργάσιμη ημέρα, ο ατομικός κεφαλαιοκράτης μπορεί να πετυχαίνει προσωρινά το σκοπό του, αλλά από την σκοπιά του όλου του «συνολικού κεφαλαίου της κοινωνίας»⁶⁸ αυτό είναι αδύνατο γιατί υπάρχουν «φυσικά ανώτατα όρια της εργάσιμης ημέρας» (Κ.1/277), τα οποία διακρίνονται από τα «ηθικά», «κοινωνικά» και «κανονικά όρια». Υπάρχει εδώ η δυνατότητα για (μερικούς μόνο) ατομικούς κεφαλαιοκράτες να ενεργούν-πράττουν αντίθετα από ό,τι υπαγορεύει το γενικό συμφέρον της «όλης κεφαλαιοκρατικής τάξης» (30/237) αντίθετα από το «συμφέρον του ίδιου του κεφαλαίου» της «γενικής έννοιάς του» και άρα από το γενικό συμφέρον της «όλης κοινωνίας» (30/238) το οποίο δεν ταυτίζεται ακόμη με το συμφέρον της «συνολικής κεφαλαιακής τάξης».

Με λίγα λόγια κατά τη διαπραγμάτευση της απόλυτης υπεραξίας σε συνθήκες που έχει αρθεί η προϋπόθεση της κανονικής αναπαραγωγής (για να ξανατεθεί), όπου δεν είναι πολιτικά ρυθμισμένη στο «κανονικό» μέγεθος της η εργάσιμη ημέρα από το κράτος,⁶⁹ προκύπτει διάκριση του ατομικού προς το συνολικό κεφάλαιο (διαφοροποιούνται ως προς τις πρακτικές τους).

Αντίθετα κατά τη πραγμάτευση της παραγωγής της σχετι-

68. Η οποία προφανώς συμπίπτει εδώ με τη σκοπιά «των εκπροσώπων και πολιτικών ηγετών της τάξης των εργοστασιαρχών», οι οποίοι «προστάζουν να αλλάξει η στάση και η γλώσσα [του ατομικού κεφαλαιοκράτη] απέναντι στους εργάτες» Κ.1/295.

69. Είναι φανερό ότι για να συγκροτηθεί η αφαίρεση ως προς τη γενική έννοια του κεφαλαίου προϋποτίθεται η πολιτική παρέμβαση του κράτους: η ρύθμιση μιας «κανονικής εργάσιμης ημέρας» και ενός «κανονικού μισθού» δηλ. η εξασφάλιση της «κανονικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης». Γι' αυτό έχουν γίνει προσπάθειες κατά τη συζήτηση για την παραγωγή του κράτους, να παραχθεί το τελευταίο εσωτερικά από την έννοια του κεφαλαίου. Πρβλ. J. Holloway, H./S. Picciotto (επιμ.) *State and Capital*, ό.π.

κής υπεραξίας ταυτίζονται οι κατηγορίες του ατομικού και του συνολικού κεφαλαίου της κοινωνίας κάτω από την κατηγορία της «γενικής έννοιας του κεφαλαίου» η οποία είναι κατασκευασμένη «ως εάν η κοινωνία ήταν το συνειδητό υποκείμενο»⁷⁰ της ίδιας κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής. Στη διαδικασία της σχετικής υπεραξίας χωρεί εκ νέου άρση της προϋπόθεσης (νέα ακύρωση αυτής της άρσης κλπ.) μέσω της εισαγωγής μιας «ενδιάμεσης» θεωρίας του συναγωνισμού.

Σχετικά με την προβληματική της ολότητας παρατηρούμε ότι στα πλαίσια της σχετικής υπεραξίας ο ατομικός κεφαλαιοκράτης ενεργεί ως εάν ήταν το συνολικό κεφάλαιο: «Κάνει ατομικά αυτό που κάνει σε γενικές γραμμές [im grossen und ganzen] το κεφάλαιο κατά την παραγωγή σχετικής υπεραξίας» (Κ.1/334). Επιπλέον το όλο από «όριο» που αποτελούσε στην παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας γίνεται τώρα αναγκαίος όρος για την επίτευξη του αντικειμενικού περιεχομένου του κεφαλαίου (αύξηση υπεραξίας), περιεχομένου που μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνον ως συνέπεια ενός «γενικού αποτελέσματος» ή μάλλον ως αποτέλεσμα μεσολαβημένο από ένα «συνολικό προτσές» (Κ.1/334) από τη συνολική κίνηση της κοινωνίας. Δεν είναι δυνατή η αύξηση της υπεραξίας ή υπερεργασίας, παρά μόνο στο βαθμό που πραγματοποιείται μία αύξηση του «γενικού ποσοστού υπεραξίας» (Κ.1/331) ή μια παράταση της συνολικής υπερεργασίας, που είναι αποτέλεσμα μιας «συνολικής συντόμευσης του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας» (Κ.1/331) στον οποίο πρέπει να συμβάλει κάθε ιδιαίτερος κλάδος της συνολικής κοινωνικής εργασίας ή «ατομικός κλάδος» (30/238) και «μόνο στο βαθμό που πράγματι συμβάλλει» (Κ.1/331) (ιδέα της αμοιβαίας εξάρτησης ως αναγκαιότητας).

70. H. Marcuse, *Λόγος και Επανάσταση*, Ύψιλον, Αθήνα (1985), σσ. 287 κ.ε., 301.

2. Η ένταξη της τελεολογικής εξήγησης στη μαρξική ανάλυση

Το ζήτημα της τελεολογικής εξήγησης αποτελεί σήμερα κεντρικό πρόβλημα της ανάλυσης του μαρξικού έργου, απετέλεσε μάλιστα κύριο αντικείμενο της κριτικής του στρουκτουραλιστικού μαρξισμού (που αξίωνε παραμερισμό των «ιδεαλιστικών καταλοίπων» του έργου αυτού για να προκύψει ο ορθός πυρήνας της θεωρίας!). Το ζήτημα αυτό μπορεί αρχικά να προσεγγιστεί ως αναγκαία σχέση ενός εγωιστικού «υποκειμενικού σκοπού»⁷¹ προς έναν ευρύτερο σκοπό ή «αξία» της κοινωνίας (μια ιδέα γενικού συμφέροντος) που αποτελεί αναγκαίο όρο για την πραγματοποίηση αυτού ακριβώς του εγωιστικού-υποκειμενικού σκοπού. Αρχικά τουλάχιστον πρέπει να προσεγγιστεί ως διαδικασία «πανουργίας του Λόγου»,⁷² ανεξάρτητα δηλαδή από το αν ο κοινωνικός σκοπός/αξία πραγματοποιείται συνειδητά από τους κοινωνικά δρώντες (η ίδια «η κοινωνία προσεγγίζεται δηλ. ως εάν να ήταν συνειδητό υποκείμενο»)⁷³. Στο επίπεδο αυτό το πρόβλημα των κοινωνικών αξιών ή της «ελευθερίας» πρέπει να ερευνηθεί εντός της «σφαίρας της αναγκαιότητας», την οποία ο Hegel ονομάζει «αντικειμενικό πνεύμα».⁷⁴ Σε ένα επόμενο στάδιο είναι δυνατόν να αναπτυχθεί η σχέση μεταξύ ευρύτερων σκοπών και αξιών (π.χ. να θεωρηθεί ότι η διαδικασία/α-

71. Η έννοια του υποκειμενικού σκοπού είναι εγελιανή κατηγορία, βλ. Hegel, *Logic*, ό.π., 267, 270 κ.ε. (§§209, 206, 207) αλλά και μαρξική κατηγορία (βλ. Κ.1/στο κεφάλαιο 4, υποκεφ. 1. «Ο γενικός τύπος του κεφαλαίου») η οποία χρησιμοποιείται συχνά στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

72. Hegel, ό.π., σ. 272 (§209).

73. Marcuse, ό.π., σ. 290. Πρβλ. Επίσης τη σημαντική επισήμανση ότι ο Μαρξ αποκάλυψε «το νόμο της αξίας ως «γενική μορφή του Λόγου» στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα. Ο νόμος της αξίας ήταν η μορφή με την οποία το κοινό συμφέρον... επιβαλλόταν».

74. Hegel, *Philosophy of Mind*, Part 3, *Encyclopaedia of Philosophical Sciences*, Clarendon, Οξφόρδη, 1974, σ. 20, όπου ισχυρίζεται ότι «το πνεύμα αναπτύσσεται... στη μορφή πραγματικότητας: πραγματοποιημένο δηλ. σε έναν κόσμο... [όπου η] ελευθερία παρουσιάζει τον εαυτό της κάτω από το σχήμα της αναγκαιότητας. Αυτό είναι το αντικειμενικό πνεύμα».

ναγκαιότητα πρέπει να είναι ρυθμισμένη και να γίνεται συνειδητά) και να τεθεί το πρόβλημα του πώς η υπόσταση μπορεί να αναπτυχθεί ως «υποκείμενο». ⁷⁵ Με τον τύπο αυτό θεωρητικής ανάπτυξης το ζήτημα της τελεολογικής σχέσης θεματοποιείται κατά τον τρόπο που χαρακτηρίζει την κριτική παράδοση του Διαφωτισμού όπου «διατυπώνεται η ιδέα, που ανευρίσκεται αργότερα και στην εγελιανή διαλεκτική, ότι είναι δυνατή η ένταξη των μηχανισμών της αστικής κοινωνίας, σε μία τελεολογία έλλογων περιεχομένων και η πραγμάτωση κατά τον τρόπο αυτό των «σκοπών του Λόγου» μέσω του εγωιστικού πράττειν, χωρίς τούτο να αποτελεί σκοπό των εγωιστικά δρώντων ατόμων». ⁷⁶

Στο *Κεφάλαιο* μπορούμε ως «υποκειμενικό σκοπό» να θεωρήσουμε τον «ειδικό σκοπό και αντικειμενικό περιεχόμενο» (Κ.1/311) του κεφαλαίου (και του ατομικού κεφαλαιοκράτη) «την αύξηση της παραγωγής υπεραξίας» ή την απόσπαση υπερεργασίας» (Κ.1/311), ενώ ως κοινωνικό σκοπό/αξία μπορούμε να θεωρήσουμε ένα συνολικό-«γενικό αποτέλεσμα» (Κ.1/331), τη μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, η οποία είναι δυνατόν να παρουσιαστεί ως ενδιαμέση κοινωνική αξία ή ως «πραγματοποιημένος σκοπός». ⁷⁷ Ενώ τώρα η αύξηση της παραγωγής υπεραξίας είναι συνειδητός σκοπός του κεφαλαιοκράτη, η μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας πραγματοποιείται χωρίς να την επιδιώκουν συνειδητά οι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες παρ' όλο που είναι αναγκαίος όρος για την πραγματοποίηση του σκοπού τους, δεδομένου ότι τα «όρια της εργάσιμης ημέρας είναι δοσμένα»

75. Το ζήτημα που τίθεται από την κριτική παράδοση του εγελιανού μαρξισμού, π.χ. βλ. Lukács *History and Class Consciousness*, Merlin, Λονδίνο, (1971), σ. 142 κ.ε. και Marcuse *Reason and Revolution, Hegel and the Rise of Social Theory*, Humanities Press, Οξφόρδη (1983), σσ. 155, κ.ε., και για τις σημερινές συζητήσεις τα άρθρα Psychopedis «Dialectical Theory. Problems of Reconstruction» ό.π., και Backhaus «Between Philosophy and Science. Marxian Social Economy as Critical Theory» εις N. Bonefeld (κ.ά.) *Open Marxism*, ό.π.

76. Κ. Ψυχοπαίδης, «Κανονιστικότητα, σχετικισμός και μετριάσμος στην πολιτική φιλοσοφία της νεωτερικότητας», *Δευκαλίων* 11/2 (1993), σ. 81.

77. Ο όρος προέρχεται από το Κεφάλαιο «Τελεολογία της εγελιανής λογικής». Πρβλ. και Hegel, ό.π., σ. 273.

(K.1/327), δηλ. δεδομένου ότι αναφερόμαστε στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας. (Ταυτόχρονα η μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας είναι αναγκαίος όρος και άλλων κοινωνικών σκοπών που είναι «ανώτεροι» απ' αυτόν τον ενδιάμεσο).

«Όταν ένας μεμονωμένος (einzelneg) κεφαλαιοκράτης φτηναίνει (το εμπόρευσμά του) ανεβάζοντας την παραγωγική δύναμη της εργασίας, δεν βάζει αναγκαία σε καμία περίπτωση για σκοπό του να ελαττώσει αναλογικά την αξία της εργατικής δύναμης και επομένως τον αναγκαίο χρόνο εργασίας, αλλά μόνον στο βαθμό που συμβάλλει στην επίτευξη αυτού του αποτελέσματος, συμβάλλει στο ανέδασμα του γενικού ποσοστού υπεραξίας» (K.1/331).

Από την άλλη μεριά ο Marx έχει τονίσει σχετικά με τη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας ότι «αυτό το γενικό αποτέλεσμα το πραγματευόμαστε εδώ έτσι, σαν να ήταν το αδιαμεσολάβητο [unmittelbares] αποτέλεσμα και ο αδιαμεσολάβητος σκοπός, σε κάθε μία χωριστή περίπτωση» (K.1/331) και αμέσως μετά τονίζει ότι: «Πρέπει να γίνεται διάκριση ανάμεσα στις γενικές και αναγκαίες τάσεις του κεφαλαίου και στις μορφές εμφάνισής τους» (K.1/331). Εδώ έχουμε να κάνουμε με διαπλοκές των επιπέδων αφαίρεσης αφενός του κεφαλαίου - γενικά (της έννοιάς του) και αφετέρου του επιπέδου αφαίρεσης του συναγωνισμού όπου συγκροτείται η σκοπιά του ατομικού κεφαλαιοκράτη ή τα «ατομικά κεφάλαια» (K.1/331). Φαίνεται ότι αυτή η διαπλοκή (σύνδεση) είναι απαραίτητη για την τελεολογική εξήγηση, τη σχέση ενός ευρύτερου σκοπού που συγκροτείται στο πρώτο επίπεδο (αυτό της αξίας-εργασίας) και ενός εγωιστικού σκοπού⁷⁸ που

78. Σε πολλά σημεία της μαρξικής ανάλυσης επισημαίνεται όσον αφορά τον εγωιστικό σκοπό αυξήσεως της υπεραξίας ότι δεν συνειδητοποιείται ως τέτοιος (ως αύξηση της υπερεργασίας), αλλά ως πραγματοποίηση κέρδους κατά την κυκλοφορία των εμπορευμάτων (κατά την πώλησή τους) (30/241), Πρβλ. K.3/1016 όπου τονίζεται ότι «η διαδικασία παραγωγής δεν φαίνεται καθόλου στον κεφαλαιοκράτη απλώς σαν διαδικασία παραγωγής υπεραξίας» και ότι «για τον ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη δεν έχει καμία σημασία... ο ίδιος ο καθορισμός της αξίας» (K.3/1072).

προσιδιάζει στην εξατομικευτική μορφή της κοινωνίας (επίπεδο χρήματος, ανταλλακτικής αξίας, συναγωνισμού και μυστικοποίησης), αλλά με κάποιο τρόπο γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης και στο πρώτο επίπεδο ως αρχικός σκοπός του κεφαλαίου χωρίς να εγκαταλειφθεί το επίπεδο ανάλυσης του αφηρημένου ουσιώδους.

Το παραπάνω πρόβλημα διαπλοκής των επιπέδων αφαιρεσης παραμένει ένα μεγάλο ανοικτό ζήτημα, το οποίο συζητείται και στην επόμενη παράγραφο του Κεφαλαίου 10 περί της εμφάνισης των εσωτερικών νόμων του κεφαλαίου ως αναγκαστικών νόμων του συναγωνισμού και των πολλών ατομικών κεφαλαίων και χρειάζεται μεγαλύτερη ανάλυση. Αποτελεί παράδοξο το γεγονός ότι ενώ ο Marx δίνει μεθοδολογική προτεραιότητα στην εσωτερική συγκρότηση του πραγματικού, θεωρεί αναγκαίο για την κατανόηση (Verstand) να ανατρέξει στην εξωτερική κίνηση του πραγματικού; Ή μήπως αυτό το «παράδοξο» αποτελεί θεμελιώδη αντινομία της προσπάθειας για τελεολογική εξήγηση;

Αν επιστρέψουμε τώρα στις «γενικές και αναγκαίες τάσεις του κεφαλαίου», προσεγγίζοντας το «γενικό αποτέλεσμα» ως εάν ήταν αδιαμεσολάβητος σκοπός του κεφαλαίου γενικά, του «συνολικού κεφαλαίου της κοινωνίας», δηλαδή ως εάν ήταν «σκοπός» της ίδιας της κοινωνίας, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι είναι διαμεσολαβημένο αποτέλεσμα των ατομικών σκοπών των πολλών κεφαλαίων, αποτέλεσμα της πτώσης της αξίας των προϊόντων σε πολλούς (όλους) «ιδιαιτέρους» και «ξεχωριστούς κλάδους παραγωγής» (Κ.1/331) και ακόμα περισσότερο αποτέλεσμα του σκοπού των «ατομικών κεφαλαίων», όπως αυτοί συγκροτούνται μέσα σε κάθε κλάδο παραγωγής, δηλ. του σκοπού τους να αυξήσουν την υπεραξία ρίχνοντας την αξία των προϊόντων κάτω από την κοινωνική ή πραγματική αξία τους.

Προκειμένου όμως να αναπτύξουμε πώς, ανεξάρτητα από τη μορφή της εξατομικευσης που λαμβάνει η συνολική, κοινωνική διαδικασία παραγωγής σχετικής υπεραξίας, θα ήταν δυνατόν η τελευταία να αναπτυχθεί, ως εάν η ίδια «η κοινωνία ήταν υποκείμενο» και μάλιστα το συνειδητό υποκεί-

μενο που θέτει σκοπούς στη δραστηριότητά της, θα πρέπει κατά τον Marx «να κατανοήσουμε την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας και μάλιστα μόνο πάνω στα θεμέλια (Grundlage) των αποτελεσμάτων που έχουμε πετύχει στην πορεία της έρευνάς μας...» (Κ.1/331). Δηλαδή θα πρέπει να εξηγήσουμε πώς πραγματοποιείται αυτό το συνολικό αποτέλεσμα διαμέσου της «φαινομενικής κίνησης» των ατομικών κεφαλαίων, με λίγα λόγια πώς διαμεσολαβείται από αυτήν την κίνηση. Και τούτο παρ' όλο που «μας είναι ξεκάθαρο εκ των προτέρων ότι η επιστημονική ανάλυση του συναγωνισμού είναι δυνατή μόνον όταν έχει συλληφθεί η εσωτερική (innere) φύση του κεφαλαίου, ακριβώς όπως η φαινομενική κίνηση... γίνεται κατανοητή μόνο σε εκείνον που γνωρίζει την πραγματική αλλά αισθητά μη αντιληπτή κίνησή του» (Κ.1/331).

Και αυτό γιατί πρέπει να εξηγήσουμε «τα κίνητρα» που «συνειδητοποιεί ο ατομικός κεφαλαιοκράτης» τα οποία διακρίνονται από τον «εσωτερικό» σκοπό του κεφαλαίου ή από το «εσωτερικό κίνητρο και μόνιμη τάση του» (Κ.1/334) προκειμένου να θεματοποιηθεί η τελεολογική σχέση. Παρ' όλο που αυτό που «συνειδητοποιεί ο ατομικός κεφαλαιοκράτης ως κίνητρα» (Κ.1/331) δεν είναι παρά οι «αναγκαστικοί νόμοι του συναγωνισμού» που με τη σειρά τους δεν είναι παρά η «μορφή» και «ο τρόπος που εμφανίζονται» οι «εσωτερικοί νόμοι» του κεφαλαίου – γενικά στην «φαινομενική» και «εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων» (scheinbar äußeren Bewegung) των πολλών κεφαλαίων.

«Για τον κάθε κεφαλαιοκράτη υπάρχει το κίνητρο [Trieb] να φτηναίνει το εμπόρευσμά του αυξάνοντας την παραγωγική δύναμη της εργασίας» (Κ.1/333) και είναι ένα κίνητρο που «συνειδητοποιεί». Άρα ο κάθε μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης χρησιμοποιεί ως μέσον την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας ώστε να φτηναίνει την αξία του εμπορεύματός του, με την εισαγωγή ενός «νέου» και «βελτιωμένου τρόπου παραγωγής» (Κ.1/333). Και αυτό γιατί εφόσον οι «υπόλοιποι κεφαλαιοκράτες του ίδιου κλάδου» (Κ.1/333) δεν έχουν εισαγάγει, ακόμη, αυτόν το βελτιωμένο τρόπο παραγωγής, αυτός έχει τη δυνατότητα «να πραγματοποιεί μία πρόσθετη υπερα-

ξία» (Κ.1/332) ή να «ιδιοποιείται με τη μορφή της υπερεργασίας ένα μεγαλύτερο μέρος της εργάσιμης ημέρας από ό,τι οι υπόλοιποι κεφαλαιοκράτες...» (Κ.1/333) του ίδιου κλάδου.

Με λίγα λόγια δεν θέτει ο κεφαλαιοκράτης ως σκοπό του το όλο, δηλ. την αναλογική μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, γιατί αυτή «η αύξηση της υπεραξίας γίνεται γι' αυτόν ανεξάρτητα από το αν το εμπόρευσμά του... μπαίνει ή όχι σαν καθοριστικός παράγοντας στη γενική αξία της εργατικής δύναμης» (Κ.1/332-3). Παρ' όλα αυτά μπορεί να πει κάποιος ότι ο ατομικός κεφαλαιοκράτης ενεργεί ως εάν είχε για σκοπό του αυτό το συνολικό-γενικό αποτέλεσμα, το οποίο είναι εκτός του ορίζοντα δράσης του.

Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι αυτή η εξωτερική κίνηση των ατομικών κεφαλαίων, το κίνητρο που ενεργοποιεί τον ατομικό κεφαλαιοκράτη προς την κατεύθυνση της αύξησης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας που απασχολεί, ώστε να παράγει ένα εμπόρευμα που «η ατομική του αξία... να βρίσκεται κάτω από την κοινωνική του...» (Κ.1/332) ανακατασκευάζεται και ερμηνεύεται από τον Μαρξ με κατηγορίες που προσιδιάζουν στους εσωτερικούς νόμους του κεφαλαίου και όχι ως διαδικασία πραγματοποίησης πρόσθετου κέρδους, όχι ως πώληση του εμπορεύματος «πάνω από την αξία του» (30/241), όπως εμφανίζεται στη «φетиχιστική» συνείδηση του κεφαλαιοκράτη.

Ο Μαρξ αμέσως μετά τη διαπραγμάτευση αυτής της κίνησης και του κινήτρου τονίζει: «Ωστόσο ακόμα και σ' αυτήν την περίπτωση, η αυξημένη παραγωγή υπεραξίας προέρχεται από [entspringt aus – έχει σαν αιτία Γ.Κ.]⁷⁹ την ελάττωση του

79. Σ' αυτό το σημείο γίνεται φανερός ο προσανατολισμός του Μαρξ προς την κατεύθυνση της αποκάλυψης «της κρυμμένης αιτίας» (Κ.3/1066) η οποία «δεν προβάλλει καθόλου στην επιφάνεια της κοινωνίας» (στο ίδιο) όπου «η αιτία μπορεί να παρουσιάζεται σαν αποτέλεσμα και το αποτέλεσμα σαν αιτία» (Κ.3/1067). Η προβληματική αυτή «αντιστροφής της αιτιακής σχέσεως» δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί εδώ, αλλά αξίζει να τονιστεί μία διάστασή της: ότι η ίδια η αιτία που εντοπίζεται στην ανάλυση της σχετικής υπεραξίας εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα κατά τη πραγμάτευση της απόλυτης υπεραξίας. Βλ. την προσθήκη στην αγγλική έκδοση του *Κεφαλαίου*, τόμος πρώτος, Κεφάλαιο 15, υποκεφάλαιο

αναγκαίου χρόνου εργασίας και την αντίστοιχη παράταση της υπερεργασίας» (K.1/333). Και αυτό παρ' όλο που, ούτε μειώθηκε ο αναγκαίος χρόνος εργασίας ή το απόλυτο μέγεθος της αξίας της εργατικής δύναμης, ούτε το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας παρατάθηκε. Μειώθηκε όμως το σχετικό μέγεθος του αναγκαίου χρόνου εργασίας. Ο λόγος αυτού του φαινομενικά ιδιόμορφου αποτελέσματος βρίσκεται στο ότι: «Η εργασία εξαιρετικής παραγωγικής δύναμης ενεργεί σαν εργασία υψωμένη σε δύναμη (ή) δημιουργεί σε ίσα χρονικά διαστήματα μεγαλύτερη αξία από την κοινωνικά μέση εργασία ίδιου είδους» (K.1/333).⁸⁰ Το ότι αναλύονται εδώ επιμέρους φαινόμενα (π.χ. ότι «...η χρηματική [!] έκφραση της αξίας με την οποία παρασταίνεται η εργάσιμη ημέρα...» η οποία «είναι μεγαλύτερη από τη χρηματική έκφραση της κοινωνικής μέσης εργάσιμης ημέρας του ίδιου είδους...» (K.1/333)) παραπέμπει στο γεγονός ότι έχει λάβει χώρα εδώ άρση της αρχικά προϋποτιθέμενης αφαίρεσης. Δηλαδή οφείλεται στην εισαγωγή της διάκρισης μεταξύ της κοινωνικής «πραγματικής [wirklich] αξίας» και της «ατομικής αξίας αυτού του εμπορεύματος... που μετριέται με το χρόνο εργασίας που στοιχίζει πραγματικά [tatsächlich] στον παραγωγό στην κάθε περίπτωση χωριστά (K.1/332). Η προϋπόθεση που αίρεται και χαρακτηρίζει το επίπεδο αφαίρεσης της εσωτερικής πραγματικότητας, και η οποία συνιστάται στο ότι χρησιμοποιείται ο απαιτούμενος χρόνος εργασίας για την παραγωγή εμπορεύματος «με τους κοινωνικά δοσμένους κανονικούς όρους» (K.1/53) τώρα (επανα)τίθεται. Γιατί ο κεφαλαιοκράτης εδώ «κάνει ατομικά αυτό που κάνει εν γένει το κεφάλαιο κατά την παραγωγή σχετικής υπεραξίας» (K.1/334), αφού «από τη στιγμή που γενικεύεται

λαιο 3, ο τρίτος νόμος. Επίσης δεν μπορεί να αναλυθεί εδώ η ιδιαίτερη αξιολογική διάσταση αυτής της αντιστροφής.

80. Το αποτέλεσμα αυτό αντιφάσκει (φαινομενικά, όπως θα αποδειχθεί) με τη βασική προϋπόθεση της εργασιακής θεωρίας της αξίας σύμφωνα με την οποία η παραγόμενη αξία καθορίζεται από τον απαιτούμενο κοινωνικά χρόνο εργασίας (μιας κοινωνικά μέσης εργατικής δύναμης), προϋπόθεση που ισχύει μόνο ως αφαίρεση και επομένως δεν είναι πρόσφορη για εμπειρικές/θετικιστικές ποσοτικές μετρήσεις.

ο νέος τρόπος παραγωγής...» και «η πρόσθετη εκείνη υπεραξία εξαφανίζεται... μαζί της εξαφανίζεται και η διαφορά ανάμεσα στην ατομική αξία των εμπορευμάτων που παράγονται φτηνότερα και στην κοινωνική τους αξία» (Κ.1/334).

Εδώ παρατηρούμε ότι με αναγκαίο τρόπο το επιχείρημα επανέρχεται στο επίπεδο αφαίρεσης της εσωτερικής πραγματικότητας δίνοντας ταυτόχρονα τους λόγους που η θεωρία νομιμοποιείται να προβεί σ' αυτήν την αφαίρεση από το ατομικό πράττειν, από τη μορφή της εξατομίκευσης της κοινωνίας, θέτοντας με ορθολογικό τρόπο την προϋπόθεση ως αποτέλεσμα.

Η πραγμάτευση των νόμων του συναγωνισμού και του κινήτρου του ατομικού κεφαλαιοκράτη που αποτελούν την «εμφάνιση της ουσίας» ή τη μορφή εμφάνισης των γενικών και αναγκαίων τάσεων του κεφαλαίου είναι αναγκαία σ' αυτό το σημείο, γιατί ακριδώς οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου δεν εφαρμόζονται συνειδητά (ως όφειλαν) από τους ατομικά δρώντες (δεν είναι προσανατολισμένη η δράση τους προς τη συνολική κοινωνία και τους σκοπούς της), αλλά από την άλλη μεριά «επιβάλλονται» και είναι γενικό κι αναγκαίο αποτέλεσμα της κίνησης και του σκοπού των ατομικών κεφαλαίων. Ο λόγος τώρα που αυτό το διαμεσολαβημένο αποτέλεσμα του ατομικού πράττειν (ή σκοπών) πρέπει να το θεωρήσουμε ως «αδιαμεσολάβητο αποτέλεσμα και αδιαμεσολάβητο σκοπό» του κεφαλαίου (της έννοιάς του)⁸¹ είναι ότι η αναγκαία αυτή τάση και οι εσωτερικοί νόμοι πρέπει να εφαρμόζονται συνειδητά κάτω από τον έλεγχο της κοινωνίας και όχι μόνο να πραγματοποιούνται πίσω απ' την πλάτη των δρώντων ως μία διαδικασία «πανουργίας του Λόγου».

Στο «βασίλειο της αναγκαιότητας» ισχυρίζεται ο Μαγκ,

81. Η περιεχομενική διάσταση της γενικής έννοιας του κεφαλαίου, όπως έχουμε ήδη υπαινιχθεί, σε διάκριση από τα «πολλά κεφάλαια» είναι κατασκευασμένη αντινομικά σαν έννοια της κοινωνίας. Πρβλ. Psychopedis "Dialectical Theory. Problems of Reconstruction", ό.π., σ. 41, όπου λέγεται ότι «η έννοια του Κεφαλαίου είναι ευρύτερη της κεφαλαιοκρατικής μορφής της κοινωνίας». Η διάκριση αυτή αποτελεί τη βάση από την οποία μπορεί να υποστηριχθεί ορθολογικά ο πραξολογικός χαρακτήρας της θεωρίας.

«η ελευθερία... μπορεί να συνίσταται μόνο στο ότι ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί, θα ρυθμίζουν ορθολογικά το μεταβολισμό τους με τη φύση, θα τον υποτάσσουν στον κοινό έλεγχο από μέρους τους... όταν θα τον πραγματοποιούν με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων και κάτω από όρους αντάξιους και ταιριαστούς προς την ανθρώπινη φύση. Ωστόσο αυτό παραμένει πάντα ένα *βασίλειο της αναγκαιότητας*. Πέρα απ' αυτό αρχίζει η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου, σαν αυτός καθ' αυτός σκοπός, το πραγματικό *βασίλειο της ελευθερίας*...» (Κ.3/1007). Δηλαδή, από τη στιγμή που η αναγκαιότητα και ο εσωτερικός νόμος που είναι «ακατάληπτος για τον ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη» (Κ.1/1007) αναλύεται ως σκοπός του κεφαλαίου, είναι αναγκαίο να τεθεί και ένας ευρύτερος σκοπός αυτής της αναγκαίας τάσης που ενυπάρχει στη σύλληψη της κοινωνίας ως συνειδητό υποκείμενο. Με λίγα λόγια δεν αρκεί να πάρει η αναγκαιότητα τη μορφή της ελευθερίας, να ρυθμίζεται δηλ. συνειδητά η κοινωνική ζωή, καθώς οι εσωτερικοί νόμοι που τη συνιστούν είναι γνωστοί, αλλά θα πρέπει η ελευθερία ως αυτοσκοπός περιεχομενικά να αποτελεί όρο της αναγκαιότητας ή του πραγματικού. Δηλαδή «η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου» και ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας (η ελευθερία «από» την υλική παραγωγή) θα πρέπει να αναλυθεί και ως αναγκαίος όρος της ίδιας της αναγκαιότητας ακόμα και του «αναγκαίου» χαρακτήρα της υπερεργασίας. Η ελευθερία, η ανάπτυξη των δυνάμεων των ατόμων, αναπτύσσεται (αν και δεν εξαντλείται προφανώς η πραγμάτευσή της στο πεδίο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας) και ως αιτία που καθορίζει ή καθιστά δυνατή τη δύναμη (ποιότητα) της εργασίας να παρασταίνεται με ανώτερη αξία από ό,τι ήταν δυνατόν πριν αυτήν την ανάπτυξη των δυνατοτήτων των ατόμων. Με λίγα λόγια είναι δυνατόν η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας που συνδέεται/ταυτίζεται μ' αυτήν την ανάπτυξη να αναπτυχθεί όχι μόνο ως αποτέλεσμα (ενδεχόμενο;) της ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας αλλά αντίστροφα ως αναγκαίος «όρος της παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο «ως όρος της σχετικής υπεραξίας» όπως ο Marx

τονίζει στα *Grundrisse*, δηλ. αναγκαίος όρος της εκδήλωσης αυτής της αναπτυγμένης παραγωγικής δύναμης της εργασίας είναι και «η καλλιέργεια όλων των ιδιοτήτων του κοινωνικού ανθρώπου» η ανάπτυξη των δυνάμεων/ικανοτήτων της ίδιας της εργατικής δύναμης. Αυτή όμως η προβληματική δεν μπορεί να αναπτυχθεί πλήρως εδώ, εφ' όσον ακολουθούμε την ανάπτυξη των κατηγοριών στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου πράγματι ως το Κεφάλαιο 10 δεν έχουν αναπτυχθεί πλήρως όλοι εκείνοι οι «ενδιάμεσοι κρίκοι» των κατηγοριών (η σχεσιακή αλληλοαναφορά τους) που θα επέτρεπαν να προβούμε σ' αυτές τις συνδέσεις. Η σύνδεση της κατηγορίας «παραγωγική δύναμη» και επομένως «αναγκαίος χρόνος εργασίας» με την κατηγορία «συντόμευση της εργάσιμης ημέρας» σε αναφορά με το ζήτημα της ελευθερίας και της ανάπτυξης των δυνατοτήτων των ατόμων γίνεται στο Κεφάλαιο 15, ενώ από την άλλη μεριά το ζήτημα να θεωρηθεί η «ελεύθερη πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα των ατόμων» και (άρα) η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας ως αναγκαίος όρος της αναγκαιότητας, της ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, δεν τίθεται παρά μόνο ως σχέση αλληλόδρασης (*Wechselwirkung*) μεταξύ των δύο κατηγοριών.⁸² Προφανώς η λογική δομή αυτής της προβληματικής παραπέμπει στην εγγελιανή λογική της ουσίας, παρακολουθώντας τη λογική σχέση την οποία ακολουθεί η διαλεκτική ελευθερίας και αναγκαιότητας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι θεματικές που συζητούνται στα Κεφάλαια 10, 15 αλλά και στο Κεφάλαιο 14 του πρώτου τόμου, αναπτύσσονται στο δεύτερο σχέδιο του *Κεφαλαίου*, ταυτόχρονα στο ίδιο Κεφάλαιο περί σχετικής υπεραξίας (30/233-255) που αντιστοιχεί στο Κεφάλαιο 10 του πρώτου τόμου, ενώ δεν αναπτύσσεται εκεί η προβληματική της τελεολογίας αλλά ούτε και τη ελευθερίας. Αντίθετα η προβληματική της ελευθερίας έχει θιγεί προηγουμένως(!) σε σχέση με το «χαρακτήρα της υπερεργασίας» (30/90) γενικά και μάλιστα σε ανα-

82. Πρβλ. Hegel, *Logic*, ό.π., σ. 218 κ.ε. Η κατηγορία της αλληλοδράσης είναι γνωστή στον Μαρξ, βλ. Θ.Υ. 3/279.

φορά με την προβληματική των ενδιάμεσων κοινωνικών σκοπών/αξιών, με το ζήτημα του «εκπολιτιστικού χαρακτήρα του κεφαλαίου» (30/180) και με τη διαλεκτική σχέση «ελεύθερου χρόνου – εργάσιμου χρόνου» (30/180). Το ζήτημα της ελευθερίας (της συντόμευσης της εργάσιμης ημέρας) θίγεται από αυτό το σημείο της *Darstellung*: «η εξοικονόμηση λοιπόν της εργασίας με την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας δεν σκοπεύει καθόλου στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή στη συντόμευση της εργάσιμης ημέρας» (Κ.1/336). Παρατηρούμε ότι η ελευθερία ως ευρύτερος σκοπός από τη μια μεριά υπερβαίνει τη μορφή της κοινωνίας, ενώ από την άλλη μεριά χαρακτηρίζει το περιεχόμενο της κοινωνίας (μόνο την εσωτερική πραγματικότητα), παρ' όλο που αυτή η αξιακή έλλογη βάση του πραγματικού είναι δυνατόν να ακυρώνεται στην επιφάνεια της κοινωνίας.

Καταλήγοντας θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τέτοια μοτίβα τελεολογικής εξήγησης μπορούν να εντοπισθούν σε άλλα σημεία του *Κεφαλαίου* αλλά ο πυρήνας της τελεολογικής σχέσης αναπτύσσεται στο Κεφάλαιο 10. Σημειώνουμε τυχαία δύο παραδείγματα τέτοιας εξήγησης: α) ενώ ο σκοπός του κεφαλαιοκράτη είναι η αύξηση της αξίας, συμβάλλει αναγκαία και χωρίς να το σκοπεύει στην αύξηση του πραγματικού πλούτου των αξιών χρήσης (Κ.1/199). β) ενώ ο σκοπός του είναι η αδιάκοπη αύξηση της υπεραξίας, χρησιμοποιεί ως μέσον και την αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων εργατών (ταυτόχρονα ημέρες εργασίας).

Η πραγμάτευση της τελεολογικής σχέσης ολοκληρώνεται στο επόμενο μέρος της παρούσης μελέτης, καθώς διερευνάται σε ποιο βαθμό είναι δυνατόν ο σκοπός του κεφαλαίου να θεωρηθεί πράγματι ως «πραγματοποιημένος σκοπός» της κοινωνίας καθώς αναγκαία αναφέρεται σ' ένα πλέγμα ευρύτερων σκοπών και αντίστοιχων πολιτικών.

3. Η θεμελίωση και η αποδοχή των ενδιάμεσων αξιών-σκοπών και η έννοια της εκπολιτιστικής τάσης του κεφαλαίου

Στο ώριμο μαρξικό έργο μπορούν να εντοπισθούν ενδιάμεσα αξιακά ιδεώδη που συνδέονται με τον εσωτερικό σκοπό και την αναγκαία τάση του κεφαλαίου να μειώνει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας και να ανεβάζει την παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας. Τέτοια ιδεώδη μπορούν να παρουσιαστούν συνοπτικά σε σχέση με τις εξής προβληματικές:

1. Η εργασία αποκτά τη δυνατότητα πρόσβασης σε μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού προϊόντος, του πραγματικού πλούτου των αξιών χρήσης, και επομένως «βελτιώνεται η κατάσταση ζωής του εργάτη» (30/245-6, 250), γεγονός που εκφράζεται με την πραγματική δυνατότητα της ανόδου της «τιμής της εργατικής δύναμης πάνω από την αξία της» (Κ.1/541-4). Βέβαια, ταυτόχρονα αυξάνεται και ο χρόνος υπερεργασίας (και άρα το ποσοστό εκμετάλλευσης), δηλαδή ο χρόνος εργασίας για το κεφάλαιο.

2. Η προαναφερθείσα αναγκαία τάση συχνά ονομάζεται «εκπολιτιστική τάση του κεφαλαίου» (*Gr.* 312) καθώς όροι και αποτελέσματα αυτής (της τάσης) είναι: «η αύξηση του καταμερισμού» των κλάδων της κοινωνικής εργασίας, η «επέκταση των κοινωνικών αναγκών και των μέσων για την ικανοποίησή τους» (30/198-9), «η διάδοσή τους, η ανακάλυψη νέων αναγκών και νέων τρόπων ικανοποίησης» (*Gr.* 307), η ανάπτυξη των ανθρωπίνων κλίσεων σε νέες κατευθύνσεις (30/199) και εν τέλει η «καλλιέργεια όλων των δυνατοτήτων των ατόμων του κοινωνικού ανθρώπου... η παραγωγή του σαν στον ανώτατο βαθμό πλούσιου σε ανάγκες... ιδιότητες και σχέσεις» (*Gr.* 308). Η εκπολιτιστική τάση/επίδραση/πλευρά του κεφαλαίου συνδέεται με μια ιδέα γενικού συμφέροντος της όλης κοινωνίας που ήδη έχει αναπτυχθεί από τον Άνταμ Σμιθ.

3. Με την προβληματική του χαρακτήρα του χρόνου υπερεργασίας ως «ελεύθερου χρόνου της κοινωνίας» (30/192,

196)⁸³ και αντίστοιχα της υπερεργασίας ως «εργασίας που εκτελείται από τον εργάτη... πέραν των ορίων των άμεσων αναγκών του... [η οποία] είναι στην πραγματικότητα εργασία για την κοινωνία» (30/196) και με αυτή την έννοια «η υλική βάση της συνολικής ανάπτυξής της και του πολιτισμού γενικά» (30/196). Την υπερεργασία δεν την ιδιοποιείται αποκλειστικά ο κεφαλαιοκράτης αλλά κατανέμεται και σε άλλες κοινωνικές τάξεις «είτε για εκτέλεση δραστηριοτήτων που δεν είναι άμεσα παραγωγικές (όπως π.χ. πόλεμος, υποθέσεις του κράτους) είτε για την ανάπτυξη των ανθρωπίνων ικανοτήτων και κοινωνικών δυνατοτήτων (τέχνη... [εκπαίδευση - Γ.Κ.] επιστήμη) οι οποίες δεν έχουν άμεσα πρακτικό σκοπό» (!) (30/190), αλλά είναι κοινωνικά χρήσιμες και όπως θα δούμε παρακάτω αναγκαίος όρος για τη διαρκή αύξηση της υπεραξίας, παρ' όλο που τώρα έχουν σαν «απαραίτητο όρο τους την υπερεργασία» (30/190) (αλληλόδραση/ενεργοποίηση υπόστασης). Εδώ βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια ιδέα ενός ευρύτερου κοινωνικού καταμερισμού της συνολικής εργασίας ανάμεσα σε οικονομία και πολιτική ή ανάμεσα σε παραγωγική εργασία (παραγωγή αξιών χρήσης και οικονομικής αξίας) και σε μη άμεσα παραγωγική δραστηριότητα/εργασία, που είναι ωστόσο περιεχομενικά αναγκαία για την πρώτη, έστω και αν συντελείται «με ανταγωνιστική μορφή»⁸⁴ (30/191 κ.ε.,

83. Τούτη η ελευθεριακή διάσταση της κατηγορίας της υπερεργασίας έχει θεματοποιηθεί ιδιαίτερα εις V. Vygotsky, *The Economic Substantiation of the Theory of Socialism*, Progress, Μόσχα, (1981), [ελλ. έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, (1988)], στο σημείο όπου παρουσιάζονται τα χειρόγραφα του 1961-63.

84. Σύμφωνα με τον Μαρξ, αυτή η ανταγωνιστική μορφή που λαμβάνει το «περιεχόμενο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης» (Θ.Υ. 3/295) ή απλά της «κοινωνικής ανάπτυξης» (Θ.Υ. 3/299), δεν πρέπει να παραβλέπεται. Όμως επίσης δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το αξιολογικά αποδεκτό περιεχόμενό της, όπως έκαναν οι οικονομολόγοι που επιχειρηματολόγούσαν από τη σκοπιά της εργασίας (P. Ravenstone, T. Hodgskin), οι οποίοι λανθασμένα, σύμφωνα με τον Μαρξ, «είναι αποφασισμένοι να θυσιάσουν τους καρπούς που αποφέρει αυτή η ανταγωνιστική μορφή για να απαλλαχθούν από την αντίθεση» (Θ.Υ. 3/299) ή τη διαλεκτική μορφής και περιεχομένου καθώς παραμένουν «αιχμάλωτοι των οικονομικών κατηγοριών» (Θ.Υ. 2/291, 297 κ.ε.). Εμείς σ' αυτήν την έρευνα δίνουμε έμφαση στο περιεχόμενο, αφού διαπιστώνουμε ότι έχει παραμεληθεί από τη σύγχρονη έρευνα, ακόμα και από αυτήν που διερευνά το «εσωτερικό στοιχείο» του πραγματικού.

Θ.Υ.3/295 κ.ε. και Κ.3/1006). Η ανάπτυξη αυτών των πολιτικο-κοινωνικών δραστηριοτήτων αναδεικνύει τον αναγκαίο χαρακτήρα της υπερεργασίας εφόσον «υπερεργασία πρέπει να υπάρχει πάντα» (Κ.3/1006), καθώς και την αξίωση αυτός ο χρόνος υπερεργασίας να αποφασίζεται συνειδητά και από κοινού το πώς θα κατανέμεται.

4. Με την προβληματική της αναγκαιότητας του περιορισμού εκ νέου της εργάσιμης ημέρας κάτω από το αρχικό κανονικό της μέγεθος, που θεωρείται συνέπεια των αποτελεσμάτων που συνοδεύουν την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας π.χ. λόγω της εντατικοποίησής της⁸⁵ ή της εκπαίδευσής της, ώστε να είναι δυνατόν να εκδηλώνεται/αντικειμενικοποιείται με κανονική ποιότητα ως ενεργός εργατική δύναμη. Η αναγκαιότητα αυτού του νέου περιορισμού θέτει πολύπλοκα μεθοδολογικά προβλήματα ως προς την περιεχομενική διάσταση της εργασιακής θεωρίας της αξίας: σε ποιο βαθμό και πώς είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι η ίδια η εργασία «ο ίδιος ο άνθρωπος» (Gr. 318), «το ολόπλευρα αναπτυγμένο άτομο» (Κ.1/505)) αποτελεί «την κύρια παραγωγική δύναμη», [πώς] «η αύξηση του ελεύθερου χρόνου για την πλήρη ανάπτυξη του ατόμου... [πώς] αυτή η ανάπτυξη του ατόμου επιδρά σαν μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη πάνω στην παραγωγική δύναμη της εργασίας, ... [πώς] ο ελεύθερος χρόνος – που είναι χρόνος... για ανώτερη δραστηριότητα – έχει μετατρέψει τον κάτοχό του [τον εργάτη] σε διαφορετικό υποκείμενο... που σαν τέτοιο [εισέρχεται] και στην άμεση παραγωγική διαδικασία» (Gr. 544), ή με άλλα λόγια πώς μπορεί να θεωρηθεί ο «διαθέσιμος/ελεύθερος χρόνος» αιτία ή «πηγή του πλούτου» (Θ.Υ.3/292 κ.ε.).

Με λίγα λόγια το κύριο ερώτημα συνίσταται στο πώς είναι δυνατόν να περιγράψουν οι κοινωνικές «σχέσεις που σε μια ανώτερη μορφή κοινωνίας [θα] επιτρέπουν το συνδυα-

85. Για το ζήτημα αυτό πρβλ. Κ.1/425-427, 433, 540-541 και 33/380-386. Για τη σημασία των κατηγοριών «εντατικοποίηση» και «συμπύκνωση» της εργασίας σε αναφορά με τη θεωρία της αξίας, πρβλ. H. Reichelt, «Ein strukturalistischer Beitrag zur Erneuerung des Marxismus. Anmerkungen zur Marxinterpretation von Jacques Bidet», αδημοσίευτο χειρόγραφο, Παρίσι, 1992.

σμό... της υπερεργασίας, με ένα μεγαλύτερο περιορισμό του χρόνου που αφιερώνεται στην υλική εργασία γενικά» (Κ.3/1006-1007) και στο πώς «το ίδιο το κεφάλαιο... ξυπνά όλες τις δυνάμεις της επιστήμης, της φύσης και του κοινωνικού συνδυασμού [της εργασίας] ...για να καταστήσει τη δημιουργία του πλούτου ανεξάρτητη (σχετικά) από τον χρόνο εργασίας που καταβλήθηκε για αυτόν» (Gr. 539). Σχετικά ο Μαρξ επιχειρηματολογεί: «Σαν μεγάλος ακρογωνιαίος λίθος της παραγωγής και του πλούτου δεν εμφανίζεται... ο χρόνος εργασίας αλλά η ιδιοποίηση της γενικής παραγωγικής δύναμης του ανθρώπου, η δική του κατανόηση της φύσης [«η γενική κατάσταση της επιστήμης και της προόδου της τεχνολογίας»] και ο εξουσιασμός της διαμέσου της ύπαρξης του ανθρώπου σαν κοινωνικού σώματος – με ένα λόγο η ανάπτυξη του κοινωνικού ατόμου» (Gr. 538). Φαίνεται εδώ ότι το επιχείρημα του Μαρξ (και αυτό δέχονται και οι περισσότερες ερμηνείες του) προσανατολίζεται απλώς προς την κατεύθυνση ότι ο χρόνος εργασίας (και επομένως η δυνατότητα της ελευθερίας από την εργασία) είναι ανεξάρτητος από την διαρκώς αυξανόμενη ποσότητα υλικού ή πραγματικού πλούτου των αξιών χρήσης⁸⁶ που εξαρτάται από τη «δύναμη των υλικών παραγόντων που κινητοποιούνται... [από την] ισχυρή αποτελεσματικότητά τους» (Gr. 538) με άλλα λόγια από την «παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας». Νομίζω ωστόσο ότι αν κάποιος σταματούσε σε αυτό το σημείο, θα ήταν αναγκασμένος να θέσει κατά εξωτερικό μόνον τρόπο το αξιολογικό πρόβλημα της πραγματοποίησης της ελευθερίας, δηλαδή «του ελεύθερου χρόνου... του χρόνου για την πλήρη ανάπτυξη του ατόμου...» (Gr. 544), «του χρόνου που έχει κατακτηθεί για την ελεύθερη πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα των ατόμων» (Κ.1/546), «την καλλιέργεια όλων των ιδιοτήτων του κοινωνικού ανθρώπου... σαν στον ανώτατο

86. Βλ. τη διατύπωση του «πρώτου νόμου» της παραγωγής σχετικής υπεραξίας όπου αναφέρεται ότι η «εργάσιμη ημέρα ενός δοσμένου μεγέθους παρασταίνεται πάντα με την ίδια νέα αξία [Wertprodukt]» ενώ είναι δυνατόν να παρασταίνεται με διαφορετική ποσότητα αξιών χρήσης (Κ.1/536). Βλ. επίσης Κ.1/60 και 334 για ταυτόσημες διατυπώσεις.

βαθμό πλούσιου σε ανάγκες... ιδιότητες [...] και σχέσεις...» (*Gr.* 308), «την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων» (*Gr.* 539) κλπ. Όλα τα παραπάνω στοιχεία που ισοδυναμούν με την προσέγγιση της ελευθερίας περιεχομενικά θα είμαστε αναγκασμένοι να τα συνδέσουμε με το πραγματικό μόνον εξωτερικά και αυθαίρετα, ή (πράγμα που θα ήταν από μεθοδολογική άποψη ακόμα πιο προβληματικό) μόνον σαν ένα ενδεχόμενο αποτέλεσμα της κίνησης του αντικειμένου (στο ιστορικό μέλλον). Αντίθετα έχω την γνώμη ότι αυτή η περιεχομενική ή θετική ελευθερία είναι δυνατόν και πρέπει να προσεγγιστεί ως αναγκαίος όρος της ουσιώδους πραγματικότητας⁸⁷ και τελικά ως τελική αιτία και «ενεργός πηγή» (*Θ.Υ.*3/296) της δυνατότητας της αύξησης του αφηρημένου πλούτου της αξίας, αλλά και του πραγματικού πλούτου των αξιών χρήσης. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη του ατόμου, των δυνατοτήτων του, της ίδιας της δύναμης/δυναμικού της εργασίας (της ποιότητάς της),⁸⁸ πρέπει να αναπτυχθεί ως «εξωτερίκευση», «εκδήλωση», «μιας ανώτερης εργασίας και γι' αυτό...» ως αντικειμενικοποίησή της και παράστασή της «σε σχετικά ανώτερες αξίες» (*K.*1/210) από ό,τι μια λιγότερο αναπτυγμένη κοινωνικά μέση εργατική δύναμη. Η τελευταία χαρακτηρίζει ένα κατώτερο βαθμό ανάπτυξης της ίδιας της εργατικής δύναμης, αλλά και της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας από την οποία πρέπει πάντα να γίνει διάκριση, παρά το γεγονός ότι η ανάπτυξη της μιας συνοδεύεται αναγκαία από την ανάπτυξη της άλλης: «Τα έξοδα για την ανάπτυξη της [εργατικής δύναμης]... αλλάζουν όταν αλλάζει ο τρόπος παραγωγής...» (*K.*1/535) που σημαίνει

87. Για μια επαρκή έκθεση της ιδέας αυτής στις διαλεκτικές θεωρίες βλ. K. Psychopedis, «Dialectical Theory», *ό.π.* Επιπρόσθετα, σχετικά με την αξιολογική διάσταση της έννοιας της συνεργασίας ως αναγκαίου αποτελέσματος και εν δυνάμει ορίου της κίνησης του αντικειμένου, πρβλ. Δ. Δρόσος, *ό.π.*, σσ. 160-67.

88. Βλ. για την έννοια «της ανώτερης ποιότητας» (*Θ.Υ.* 3/294), όπου αναφέρεται ότι «ο χρόνος εργασίας ενός ανθρώπου, που είναι ταυτόχρονα ο άνθρωπος του διαθέσιμου χρόνου, πρέπει να έχει πολύ ανώτερη ποιότητα από τον εργάσιμο χρόνο του ζώου εργασίας».

όταν αλλάζει (αναπτύσσεται) η παραγωγική δύναμη της εργασίας.⁸⁹

Αυτή η διάσταση της εργασιακής θεωρίας της αξίας (η οποία προφανώς δεν περιορίζεται στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*) που αναδεικνύει την ανάπτυξη της δύναμης της εργασίας όχι μόνο σαν αφηρημένο σκοπό/ιδεώδες που βρίσκεται εκτός της πολιτικής οικονομίας, αλλά ως «αιτία που ενεργεί»⁹⁰ εντός της διαδικασίας δημιουργίας αξίας, φαίνεται πολύ καθαρά όχι μόνο σε αναφορά με τη θεμελίωση ενός ενδιαμέσου αξιακού ιδεώδους που είναι αναγκαίος όρος για τη συγκρότηση του πραγματικού (ως ανορθωμένου) κατά τρόπον που να πραγματοποιεί και να περιέχει ένα συνειδητό και ανώτερο πλαίσιο αξιών το οποίο αναγνωρίζεται και πολιτικά από την κοινωνία ως τέτοιο, αλλά και σε αναφορά με τη θεμελίωση του ελάχιστου αξιακού πλαισίου, της κανονικής εργάσιμης ημέρας. Εδώ πραγματοποιείται η σύνδεση της κανονικής εκδήλωσης της εργασίας, της *ενεργούς εργατικής δύναμης*, με το «χρόνο δράσης της», ο οποίος σχετίζεται με «την ικανότητα δράσης της» (Κ.1/426), δηλαδή με «την ικανότητα του εργάτη να ρευστοποιεί περισσότερη δύναμη μέσα σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα» (Κ.1/427), όπου αυτή η απώλεια δύναμης απαιτεί λιγότερο χρόνο ενεργοποίησης αυτής της δύναμης, απαίτηση που παρουσιάζεται σαν «αυτονόητος νόμος (Κ.1/427. Βλ. και 33/380 κ.ε. όπου παρουσιάζεται σαν «πρόοδος» και «ελευθερία». Σε αυτό το σημείο μπορεί να παρατηρηθεί ότι ο νέος περιορισμός της εργάσιμης ημέρας ενεργεί ως *αιτία* της κανονικής ενεργοποίησης/εκδήλωσης της εργατικής δύναμης που δρα πιο εντατικά από όσο πριν). Βέβαια η παραπάνω σύνδεση δεν είναι αυτονόητη σε αυτό το σημείο, γίνεται όμως φανερή σε ένα από τα κεντρικότερα σημεία της ανάπτυξης της εργασιακής θεωρίας

89. Βλ. επίσης Κ.1/329 κ.ε. για το πρόβλημα της αλλαγής/ανάπτυξης του τρόπου εργασίας.

90. Βλ. Hegel, *Logic*, ό.π., σ. 217 κ.ε., όπου αναφέρεται στην «ενέργεια της αιτίας» και σ. 268 όπου αναλύεται και σχετίζεται η κατηγορία της αιτίας και του σκοπού, ο οποίος «δεν χάνεται, αλλά διατηρεί τον εαυτό του» μέσα στο αποτέλεσμα, σ' αντίθεση με την αιτία.

της αξίας: «Η εργασία που, σε σύγκριση με την κοινωνικά μέση εργασία ισχύει σαν ανώτερη συνθετότερη εργασία, είναι η εκδήλωση μιας εργατικής δύναμης, στην οποία εισέρχονται μεγαλύτερα έξοδα κατάρτισης, που η παραγωγή της κοστίζει περισσότερο χρόνο εργασίας και που γι' αυτό έχει μεγαλύτερη αξία από την απλή εργατική δύναμη. Αν η αξία αυτής της δύναμης είναι ανώτερη, εκδηλώνεται σε αντιστάθμισμα με ανώτερη εργασία, και γι' αυτό στα ίδια χρονικά διαστήματα αντικειμενικοποιείται [vergegenständlicht] σε σχετικά ανώτερες αξίες» (K.1/210).

Αξίζει να τονιστεί ότι αυτή η εξωτερίκευση/εκδήλωση (Äußerung) μιας αναπτυγμένης/ανώτερης εργατικής δύναμης σε ανώτερη εργασία (από ό,τι μια κοινωνικά μέση) δεν εντοπίζεται εκτός της σύγχρονης κοινωνίας σε ένα άλλο αντικείμενο (σοσιαλισμό κλπ.), αλλά είναι εννοιακή διάκριση χαρακτηριστική της κίνησης του σύγχρονου αντικειμένου (της ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και της αντιστοιχούσας ανάπτυξης της κοινωνικά μέσης εργατικής δύναμης). Αυτή η κίνηση από αυτή την σκοπιά συνίσταται στην κίνηση και μεταβολή της κοινωνικά μέσης εργατικής δύναμης και επομένως της αξίας της (των «εξόδων ανάπτυξής της»).

Οι έννοιες «έξοδα κατάρτισης», «έξοδα ανάπτυξης» και «μαθήτευσης»⁹¹ είναι φανερό ότι αναφέρονται σε διαδικασίες εκπαίδευσης και μόρφωσης (Bildung) που έχουν άμεσα πολιτικο-κοινωνικό χαρακτήρα. Η εκπαίδευση αλλά και «η καλλιέργεια όλων των δυνάμεων του κοινωνικού ανθρώπου... αποτελούν... όρο της παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο» (Gr. 308), αναγκαίο όρο και προϊόν της παραγωγής «υπεραξίας που βασίζεται στην αύξηση και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» (Gr. 307), «αναγκαίο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας» (K.1/498), η οποία «κάνει ζήτημα ζωής και

91. Για τις κατηγορίες αυτές βλ. επίσης K.1/184, 365-366, 210. Πολύ συχνά χρησιμοποιείται ο όρος "Bildungskosten". Για ζητήματα εκπαίδευσης στην πολιτική οικονομία βλ. Δ. Γράβαρης, *Εκπαίδευση και πολιτική οικονομία. Αρχές εκπαιδευτικής πολιτικής στους A. Smith, J.S. Mill, A. Marshall*, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Καράγιωργα, Αθήνα 1994.

θανάτου την αναγκαιότητα να αναγνωριστεί η αλλαγή [στον τρόπο εργασίας] και επομένως η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πολυμέρεια των εργατών σαν γενικός κοινωνικός νόμος της παραγωγής... κάνει [αναγκαιότητα]... το ολόπλευρα αναπτυγμένο άτομο...» (K.1/505), αναγκαιότητα που πρέπει να αναγνωριστεί πολιτικά από την κοινωνία για να μην «επιβάλλεται... μόνο ... με την τυφλή καταστρεπτική δύναμη φυσικού νόμου» (K.1/505).

Η ανάπτυξη και καλλιέργεια των δυνάμεων του ατόμου καθώς και η ελεύθερη πνευματική και κοινωνική δραστηριότητά του, «αντιστοιχεί... στη συντόμευση του εργάσιμου χρόνου και στην αύξηση του ελεύθερου χρόνου, ο οποίος «είναι όρος για την ανάπτυξη των γενικών δυνάμεων του ανθρώπινου μυαλού» αναγκαίος όρος ανάπτυξης «επιστήμης» και προόδου της «τεχνολογίας [και]... και της εφαρμογής αυτής της επιστήμης στην παραγωγή» (Gr. 538). Με άλλα λόγια η χωρίς όρια «υπερεργασία των πολλών έπαψε να είναι όρος για την ανάπτυξη του γενικού πλούτου [της αξίας, όχι των αξιών χρήσης Γ.Κ.]» (Gr. 538) και των γενικών παραγωγικών δυνάμεων. Αντίθετα, όρος της ίδιας της ανάπτυξης γίνεται η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας, η «αύξηση του ελεύθερου χρόνου ...[που] ... έχει μετατρέψει [το εργαζόμενο] υποκείμενο... [σε] διαμορφωμένο άνθρωπο που στο μυαλό του υπάρχει η συσσωρευμένη γνώση της κοινωνίας» (Gr 544). Αυτή η ανάπτυξη των δυνάμεων/ικανοτήτων της εργασίας έχουμε ήδη αναπτύξει (σε γενικές γραμμές και παραβλέποντας ιδιαίτερα προβλήματα) πώς ενεργεί η ίδια ως δύναμη ή ως αιτία «πώς επιδρά σαν... δύναμη» και πώς σαν «ανώτερη δραστηριότητα... προβάλλει... και στην άμεση παραγωγική διαδικασία» (Gr. 545) και πώς αυτή η ανώτερη εκδήλωση βρίσκει την έκφρασή της [Darstellung] σε μεγαλύτερη ανώτερη αξία, γεγονός που συνιστά τον πυρήνα του περιεχομένου της εργασιακής θεωρίας της αξίας.

Επομένως η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας επιχειρεί να αποκαλύψει σαν την τελική αιτία της αύξησης του πλούτου των εθνών και μάλιστα και του αφηρημένου πλούτου, την ανάπτυξη των δυνάμεων του εργαζόμενου αν-

θρώπου, της εργασίας της ίδιας ως ποιότητας, να αποκαλύψει την εργασία όχι μόνο σαν (παθητική) υπόσταση και μέτρο της αξιακής αντικειμενικότητας, αλλά ως ενεργό αιτία και ως «δημιουργό και αιτία» (Κ.3/1071) και ως υποκείμενο που θέτει σκοπούς και αξίες. Η ανάδειξη αυτής της αιτίας ή του περιεχομένου της κίνησης της αξιοποίησης της αξίας η οποία συνιστά παράλληλα και δεσμευτική αξία για τη θεωρία (η οποία αξιώνει την πραγμάτωση της ελευθερίας, θετικά ως ανάπτυξης των δυνάμεων και αρνητικά ως σχετικής ελευθερίας από την εργασία) δεν έρχεται σε λογική αντίφαση με τις προϋποθέσεις της, όπως ορισμένοι θεωρητικοί ισχυρίζονται, παρ' όλο που μας θέτει προ δυσκόλων και ίσως αντινομικών εννοιακών μεταβάσεων.

Σχετική είναι η προβληματική που τίθεται από τον Rosdolsky για τα «ιστορικά όρια της θεωρίας της αξίας» και «για το μαρασμό του νόμου της αξίας»,⁹² όπου φαίνεται να ισχυρίζεται ότι κατά την κίνηση της ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της κοινωνίας και των δυνατοτήτων των ατόμων, παύουν (σε ένα απροσδιόριστο σημείο [Kulminationspunkt] μυστηριωδώς) να ισχύουν οι εσωτερικοί νόμοι και οι προϋποθέσεις της εργασιακής θεωρίας της αξίας λόγω του γεγονότος ότι ο ελεύθερος χρόνος γίνεται «μέτρο» της αξίας και άρα, όπως και ο ίδιος ο Μαρξ ισχυρίζεται, αρκετά συχνά «καταρρέει η παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία» (Gr. 538). Με λίγα λόγια όταν η κίνηση του αντικειμένου παρουσιάζει δυνατότητες να τεθούν ζητήματα πραγματοποίησης αξιών με ορθολογικό τρόπο, τότε ο Rosdolsky, ο Mandel και άλλοι ισχυρίζονται ότι ο νόμος της αξίας παύει να ισχύει προς χάριν ενός επιχειρήματος μετάβασης σε ένα εντελώς «διαφορετικό» αντικείμενο, στο οποίο θα πραγματοποιηθούν οι αξίες. Έτσι η χαρακτηριστική εσωτερική κίνηση του αντικειμένου, κατά την οποία παράγονται εσωτερικά αξίες, συλλαμβάνεται ως κίνηση/διάλυση του ίδιου του αντικειμένου, και επομένως ως διάλυση της ίδιας της εργασιακής θεωρίας της αξίας και πέρασμα κατευθείαν στην πράξη η οποία ειδω-

92. R. Rosdolsky, *The Making of Marx's Capital*, Pluto, Λονδίνο, (1977), τόμ. Β'.

μένη κατά τέτοιο ανορθολογικό τρόπο ξεπέφτει σε ακτιβισμό. Τέτοιας κατεύθυνσης επιχειρήματα (τα οποία αναμφίβολα μπορούν να εντοπισθούν και στα *Grundrisse*) είναι αμφισβη-
τίσιμης ισχύος, καθώς αναιρούνται από αντίθετης κατεύθυν-
σης επιχειρήματα. Ιδιαίτερα δε ως προς τη θεμελιώδη αφετη-
ριακή προϋπόθεση της θεωρίας της αξίας-εργασίας (ότι η
αξία καθορίζεται από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας), η οποία
επαναδιατυπώνεται-αναπτύσσεται περιεχομενικά ως εσωτερι-
κός νόμος του κεφαλαίου, νομίζω ότι είναι δυνατόν να ισχυ-
ριστεί κανείς, ότι όχι μόνον δεν ακυρώνεται-αμφισβητείται
κατά την εισαγωγή της αξίας της ελευθερίας (ο ελεύθερος
χρόνος ως πηγή και αιτία του πλούτου και όχι ο αναγκαίος)
αλλά ότι εμπεριέχεται στην αφετηριακή προϋπόθεση σε μη
αναπτυγμένη μορφή (και επομένως πρέπει να αναπτυχθεί
εννοιακά, να «τεθεί»)⁹³. Αν αντιθέτως υιοθετείτο η πρώτη
κατεύθυνση των επιχειρημάτων, η θεωρία θα κατέληγε σε μια
συσχέτιση της ελευθερίας και της εσωτερικής αναγκαιότητας
της σύγχρονης κοινωνίας εντελώς εξωτερική, νεφελώδη και
αυθαίρετη. Ακόμα θα έχανε τη δυνατότητα να αναδείξει την
ελευθερία, έστω σε μια ενδιάμεση μορφή, ως αναγκαίο όρο
συγκρότησης του πραγματικού, ως εσωτερικό στοιχείο της
ανάπτυξης των κατηγοριών, όπως κατασκευάζεται σε μια
θεωρία του αφηρημένου ουσιώδους και θεματοποιείται κάτω
από την προβληματική της «εκπολιτιστικής τάσης» που περιέ-
χει η «γενική έννοια του κεφαλαίου» (*Gr.* 312 και 30/191 κ.ε),
αφαιρώντας με αυτό τον τρόπο από τον κριτικό και ηθικοπο-

93. Βλ. *K.1/60* και *K.1/536* όπου η αρχική προϋπόθεση είναι σχεδόν ταυτόσημη με το «αποτέλεσμα», τη διατύπωση του πρώτου εσωτερικού νόμου του κεφαλαίου: (πρβλ. υποσημείωση 86). Σε σχέση με αυτό το ζήτημα έχει τεθεί από τον Backhaus το ερώτημα για το «ελλειπές της παρουσίασης» για «το ρήγμα ανάμεσα στα δύο πρώτα μέρη και στο τρίτο» μέρος του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου τόμου στο «Για τη διαλεκτική της αξιακής μορφής», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας* 7, (1990), σσ. 13, 15. Το ζήτημα του αν η ελευθερία εμπεριέχεται «στη διδασκαλία για την ουσία της αξίας» (στο ίδιο) κρίνεται από το αν η σχέση των κατηγοριών του χρόνου εργασίας και της παραγωγικής δύναμης της εργασίας κατασκευαστούν όχι ανεξάρτητα η μία από την άλλη, αλλά εντός μιας σχέσης αλληλόδρασης. (βλ. παρακάτω). Για το ζήτημα της αφετηρίας της ανάπτυξης των κατηγοριών βλ. J. Zeleny, *The Logic of Marx*, Blackwell, Οξφόρδη, (1980).

λιτικό χαρακτήρα της θεωρητικής κατασκευής, ενόψει μάλιστα του γεγονότος ότι ο ίδιος ο Μαρξ φαίνεται να υποδεικνύει ρητά από τα *Grundrisse* κιόλας τέτοιας κατεύθυνσης επιχειρήματα: «Είναι άλλωστε αυτονόητο πως ο ίδιος ο άμεσος χρόνος εργασίας δεν μπορεί να παραμείνει στην αφηρημένη αντίθεση προς τον ελεύθερο χρόνο – όπως εμφανίζεται από την σκοπιά της αστικής πολιτικής οικονομίας» (*Gr.* 544). Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται να ακολουθείται η εγγελιανή σύλληψη της σχέσης ελευθερίας και αναγκαιότητας ως μη-αποκλειόμενων στοιχείων, και να τονίζεται ότι το κύριο ζήτημα είναι ο συνδυασμός της υπερεργασίας με τη συντόμευση του χρόνου εργασίας, την ελευθερία (*K.3/1006-7*) και ότι «η ελευθερία μπορεί να ακμάσει μόνο πάνω στη βασιλεία της αναγκαιότητας» (στο ίδιο).

Σχετική είναι και η παράθεση από τα *Grundrisse*: «Η υπερεργασία μπορεί να αυξηθεί μόνο σχετικά με άνοδο στην παραγωγική δύναμη της εργασίας. Η δυνατότητα αυτής της ανόδου βρίσκεται... στην εκπαίδευση για εργασία (άρα και καθορισμένος ελεύθερος χρόνος για πληθυσμό που δεν εργάζεται, δεν εργάζεται άμεσα, άρα ανάπτυξη των πνευματικών ικανοτήτων κλπ. πνευματική οικειοποίηση της φύσης)» (*Gr.* 595). Εδώ, όπως στο δεύτερο σχέδιο του *Κεφαλαίου*, συνδέεται η αξία της ελευθερίας ως ενδιάμεση αξία (που βέβαια συντελείται με ανταγωνιστική μορφή) με τον εσωτερικό σκοπό του κεφαλαίου να παρατείνει την υπερεργασία (χωρίς όμως να παρατείνει την εργάσιμη ημέρα), γεγονός που χαρακτηρίζεται εκπολιτιστικός χαρακτήρας του κεφαλαίου ή εκπολιτιστική τάση του.

Διαπιστώνεται επίσης ότι «η απλή έννοια του κεφαλαίου πρέπει να περιέχει καθαυτές τις εκπολιτιστικές τάσεις κλπ., όχι όπως στα μέχρι τώρα οικονομικά συγγράμματα αυτές να εμφανίζονται απλώς ως εξωτερικές συνέπειες. Όμοια οι αντιφάσεις που αργότερα αποδείχεται πως βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση ήδη μέσα στην έννοια του κεφαλαίου» (*Gr.* 312). Στο δεύτερο σχέδιο του *Κεφαλαίου* ακριβώς με αυτό τον τρόπο προσεγγίζεται η εκπολιτιστική τάση του κεφαλαίου, δηλ. ανεξάρτητα από τις αντιφάσεις που τελικά αναπτύσσον-

ται αργότερα (στον τρίτο τόμο),⁹⁴ στη σφαίρα της επιφάνειας ή της μορφής της κοινωνίας. Π.χ. «η αντίφαση ανάμεσα σε παραγωγή και αξιοποίηση» (στον ίδιο) αναπτύσσεται ως «σύγκρουση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση» (Κ.3/312).

Πριν όμως αναπτύξουμε τον εκπολιτιστικό χαρακτήρα του κεφαλαίου, είναι αναγκαίο να τονίσουμε τη σχέση αυτής της αναγκαίας τάσης με την προβληματική της δυνατότητας των κρίσεων, των «αντιφάσεων», των «φραγμών» και των «ορίων». Η μαρξική έρευνα θέτει το ερώτημα κατά πόσον οι φραγμοί αυτοί θα «...πρέπει να συμπίπτουν με την εσωτερική φύση του κεφαλαίου με τους ίδιους τους ουσιώδεις εννοιολογικούς προσδιορισμούς του» (Gr. 312). Νομίζω ότι μπορεί να γίνει δεκτό ότι ο Μαρξ στα *Grundrisse* δεν έχει ξεκαθαρίσει πλήρως τα επίπεδα αφαίρεσης και τους προσδιορισμούς ή τις κατηγορίες που ανήκουν στο κάθε επίπεδο και επομένως ποιες κατηγορίες προϋποθέτει κάθε ανάπτυξη κάποιων κατηγοριών (Gr. 306).⁹⁵ Είναι φανερό όμως ότι οι αντιφάσεις και οι φραγμοί που αναπτύσσονται σε αυτό το σημείο του κειμένου (Gr. 302-308) αναφέρονται σε ζητήματα που τελικά αναπτύχθηκαν στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*: πρόκειται για τα ζητήματα της «υπερπαραγωγής», «της πραγματοποίησης της αξίας στην κυκλοφορία» (Gr. 303), της «παραγωγής που δεν επαληθεύεται στην κυκλοφορία... που δεν είναι μετατρέψιμη σε χρήμα, σε αξία» (Gr./310), για τον ανταγωνισμό που «εννοιολογικά... δεν είναι παρά η εσωτερική φύση, ο ουσιώδης προσδιορισμός του κεφαλαίου που εμφανίζεται και πραγματοποιείται σαν αλληλεπίδραση των πολλών κεφαλαίων μεταξύ τους, η εσωτερική τάση ως εξωτερική αναγκαιότητα... Το κεφάλαιο αποτελεί εξίσου την αδιάκοπη τοποθέτηση όσο και άρση της σύμμετρης παραγωγής» (Gr. 311). Με άλλα λόγια πρόκειται για τις αντιφάσεις και τους φραγμούς που από τη μια μεριά χαρακτηρίζουν την επιφάνεια του αντικειμένου, τη μορφή της κοινωνίας, ενώ από την άλλη μεριά εκείνη της

94. Πρβλ. Κ.3/312-327.

95. Βλ. επίσης Gr. 236-237, 302-303, 306.

ουσίας ή του περιεχομένου, «κάθε τέτοιος φραγμός βρίσκεται σε αντίφαση προς τον προσδιορισμό του κεφαλαίου...» (*Gr.* 308), κάθε περιορισμός ή όριο «βρίσκεται σε αντίφαση με τη γενική τάση του να ξεπερνά κάθε φραγμό της παραγωγής (*Gr.* 312), «με την τάση καθολικότητας του κεφαλαίου» (*Gr.* 309). Αυτούς τους φραγμούς στο κεφάλαιο ο Μαρξ αποφασίζει να τους αναπτύξει εκτός του επιπέδου αφαίρεσης του αφηρημένου ουσιώδους ή της εσωτερικής κίνησης του κεφαλαίου και της επολιτιστικής τάσης του, αν και αποτελούν αναγκαία εμφάνιση και εξωτερίκευση της ίδιας της έννοιας του, στο βαθμό όμως που η εκπολιτιστική τάση δεν αναγνωριστεί συνειδητά ως «γενικός κοινωνικός νόμος» στο βαθμό που δεν γίνει σκοπός της κοινωνίας ως υποκειμένου που ρυθμίζει έλλογα (πολιτικά) τη διαδικασία αυτή. Αν δεν έχει αυτό τότε οι εσωτερικοί νόμοι ή ο νόμος της αξίας «επιβάλλεται στους δρώντες της παραγωγής σαν τυφλός νόμος και όχι σαν νόμος που κατανόησαν με τη συλλογική τους νόηση, οπότε θα τον εξουσίαζαν και θα υπότασσαν έτσι τη διαδικασία παραγωγής στον κοινό τους έλεγχο» (*K.3/325*).

Αυτή η επιλογή αναδεικνύει τον πολιτικο-κανονιστικό χαρακτήρα της αφαίρεσης ως προς τις ουσιώδεις κοινωνικές σχέσεις και τον εκπολιτιστικό χαρακτήρα της εσωτερικής φύσης/κίνησης του κεφαλαίου, ο οποίος μπορεί να ακυρωθεί αν δεν ρυθμισθεί η συνολική κοινωνική διαδικασία παραγωγής και αφεθεί στην τύχη το αν τα «ξεχωριστά συνθετικά στοιχεία (moments) «της διαδικασίας αξιοποίησης που «εσωτερικά καθορίζουν και αναζητούν το ένα το άλλο... [το αν] συναντηθούν ή όχι ... [και] αντιστοιχίσουν το ένα στο άλλο ή όχι. Η εσωτερική αναγκαιότητα των αλληλένδετων στιγμών και η αμοιβαία ανεξάρτητη ύπαρξή τους [στην κυκλοφορία] αποτελεί ήδη βάση για αντιφάσεις» (*Gr.* 312). «Η ενότητά τους αποτελεί σαν τέτοια τυχαίο γεγονός ως προς τους ατομικούς κεφαλαιοκράτες. Παρά την εσωτερική τους ενότητα οι διαδικασίες αυτές υπάρχουν ανεξάρτητες η μία από την άλλη, κάθε μια ως προϋπόθεση της άλλης» (*Gr.* 303). Μπορούμε να πούμε ότι οι κανονικές συνθήκες του αντικειμένου, της μορφής της κοινωνίας, των ιστορικών κεφαλαιοκρατικών κοινω-

νιών, είναι οι αντιφάσεις και οι κρίσεις, αλλά και το ξεπέρασμά τους, η διαχείρισή του. Προκύπτει επομένως απροσδιοριστία ως προς το αν το αντικείμενο πραγματοποιεί (ενδιάμεσες) αξίες ή όχι. Οι κανονικές συνθήκες του αντικειμένου, όπως αναδεικνύεται σε αφαίρεση από τη μορφή της κοινωνίας, είναι ότι πραγματοποιούνται με αναγκαίο τρόπο αξίες (παρά την ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας και διαμέσου της ιδιοκτησιακής διάρθρωσης) και επομένως ότι το αφηρημένο ουσιώδες, η εσωτερική πραγματικότητα είναι ανορθωμένη ως προς το αξιακό και ως προς το έλλογο και έτσι προσφέρει κριτήρια για να ασκηθεί κριτική στις εμπειρικές κοινωνίες και πολιτική παρέμβαση.

Το ότι οι κανονικές συνθήκες της εσωτερικής πραγματικότητας των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών συγκροτούνται ως εκπολιτιστική τάση του κεφαλαίου ή ως να πραγματοποιούν κοινωνικούς σκοπούς/αξίες θέτει επιπρόσθετα προβλήματα ως προς την εργασιακή θεωρία της αξίας γενικά:

1. Το πρόβλημα της διάκρισης της αξίας ως ουσίας, ως υπόστασης, από την ανταλλακτική αξία, στο βαθμό που η τελευταία αναφέρεται στο επίπεδο της κυκλοφορίας, της μορφής,⁹⁶ η οποία αναλύεται συχνά ως η «ανεξαρτητοποιημένη μορφή που λαμβάνει η αξία» (30/34). Το πρόβλημα αυτό συνδέεται με το πρόβλημα της διάκρισης της ατομικής ιδιοκτησίας από την αξία σαν τέτοια και όπως έχει διαφανεί με την αντίστοιχη διάκριση του ατομικού κεφαλαιοκράτη από την έννοια του κεφαλαίου.

2. Το πρόβλημα της διευκρίνησης της «γενικής έννοιας του κεφαλαίου», δηλ. της διευκρίνησης σε ποιο επίπεδο αφαίρεσης ανήκει και σε ποιο βαθμό είναι δυνατόν να μεταβούμε από αυτήν την κατηγορία, σε αυτήν της συνολικής κοινωνίας ή του σκοπού του κεφαλαίου. Στα *Grundrisse* φαί-

96. Για το ζήτημα αυτής της διάκρισης βλ. Backhaus «Για τη διαλεκτική της αξιακής μορφής» ό.π. και I.I. Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black Rose, Κέμπек, (1973), ιδιαίτερα σσ. 111-123. Ο τελευταίος εισάγει μια νέα διάκριση μεταξύ της «αξιακής μορφής και της μορφής της αξίας» επιχειρώντας να δώσει στη δεύτερη στοιχεία ουσιώδους κοινωνικότητας.

νεται ότι ο Μαρξ τείνει να συμπεριλάβει κάτω από την έννοια αυτή, όχι μόνο «την παραγωγή γενικά» και τη διαδικασία αξιοποίησης, αλλά και μια διάσταση της «κυκλοφορίας... τα ξεχωριστά κεφάλαια»: «το κεφάλαιο σαν καθορισμένη ενότητα κυκλοφορίας και παραγωγής» (Gr. 236). Δεν είναι όμως σίγουρος και γι' αυτό προσθέτει: «Ποιοι προσδιορισμοί ανήκουν στην πρώτη ενότητα, Για την παραγωγή γενικά, και στην πρώτη ενότητα της δεύτερης ενότητας, Για την ανταλλακτική αξία γενικά, μπορεί να προκύψει μόνο στο τέλος και σαν αποτέλεσμα ολόκληρης της ανάπτυξης» (Gr. 237). Επιπρόσθετα το ζήτημα αυτό συνδέεται με το πρώτο ζήτημα ότι το προϊόν του κεφαλαίου» είναι αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία (άρα και αξία που διαφέρει και από τις δύο), η κυκλοφορία σαν ενότητα των δύο που όμως είναι μόνο τυπική και άρα καταρρέει στο εμπόρευμα σαν απλό αντικείμενο κατανάλωσης... και στην ανταλλακτική αξία σαν ανεξαρτητοποιημένο χρήμα» (Gr. 238).

Ο προσδιορισμός του κεφαλαίου ως αξιοδημιουργού εργασίας φαίνεται να αντιπαρατίθεται προς αυτόν της ανεξαρτητοποίησης της αξίας εις χρήμα και ανταλλακτική αξία, προς τη διάκριση της αξίας που δεν είναι παρά αντικειμενικοποιημένη εργασία από την ιδιοκτησία (του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη) πάνω σε αυτήν την αξία-εργασία. Όμως ο Μαρξ δεν διστάζει να πει ότι: «Στην πραγματική εργασιακή διαδικασία η εργασία μετατρέπεται σε κεφάλαιο: δηλ. [α] γίνεται αντικειμενοποιημένη εργασία (αντικειμενική εργασία). – [και β] μάλιστα αντικειμενοποιημένη εργασία που αντιμετωπίζει τη ζωντανή εργατική δύναμη ανεξάρτητα, σαν την ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη...» (30/157).⁹⁷

Το χαρακτηριστικό των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών είναι ότι «η αντικειμενοποιημένη εργασία, η αξία σαν τέτοια, αντιμετωπίζει τον [εργάτη] σαν μια οντότητα με τα δικά της δίκαια σαν κεφάλαιο...» (30/112) που είναι ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη η οποία «προσωποποιείται στον κάτοχο χρήματος» (30/39) σαν ξένη θέληση και δύναμη κλπ. Μπορούμε

97. Βλ. επίσης 30/94 κ.ε., 95-97, 133 κ.ε.

να διακρίνουμε ωστόσο μέσα στην έννοια του κεφαλαίου, η οποία έχει την εργασία ως υπόσταση/περιεχόμενο και είναι δυνατή μόνο διαμέσου της «μεσολαβούσας δραστηριότητας της εργασίας» (30/159) τουλάχιστον τη μεθοδολογική αξίωση της δυνατότητας ανάλυσης της υπερεργασίας ως να μην ήταν ιδιοκτησία κεφαλαιοκρατών.

Αυτό το ζήτημα του διπλού προσδιορισμού του κεφαλαίου ως εργασίας και ως ιδιοκτησίας που αντιστοιχεί σε δύο διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης γίνεται κατανοητό σε αναφορά με τους προσδιορισμούς της ίδιας της εργασίας: «Γενικά, όταν παίρνουμε την εργασία σαν δημιουργό αξίας, δεν τη βλέπουμε στη συγκεκριμένη της μορφή σαν όρο της παραγωγής [σαν χρήσιμη εργασία που παράγει αξίες χρήση - Γ.Κ.], αλλά σε μια κοινωνική προσδιοριστικότητα, που διαφέρει [και] από την προσδιοριστικότητα της μισθωτής εργασίας» (Κ.3/1011). Ο τελευταίος προσδιορισμός της μισθωτής εργασίας αντιστοιχεί βέβαια στον προσδιορισμό της μορφής του κεφαλαίου ως ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη, ως ανεξαρτητοποιημένη (από την εργασία) αξία, που έχει προσωποποιηθεί στον κεφαλαιοκράτη ο οποίος είναι ιδιοκτήτης του προϊόντος μόνον επειδή είναι ιδιοκτήτης της «αξίας χρήσης της εργατικής δύναμης» της χρήσης της δύναμης, «δηλ. της ίδιας της εργασίας» που δημιουργεί αξία (χωρίς βέβαια να έχει ιδιοκτησία πάνω στον κάτοχο της εργατικής δύναμης).

Αντίθετα «όταν κάνουμε αφαίρεση» (Κ.3/1078) από τον «ειδικό κεφαλαιοκρατικό φραγμό» (Κ.3/1075) γίνεται φανερό ότι «[τ]ο προϊόν της [υπερεργασίας] χρησιμεύει πάντα για την ικανοποίηση γενικών κοινωνικών αναγκών οποιαδήποτε και αν είναι η κατανομή αυτού του υπερπροϊόντος και οποιοσδήποτε είναι αυτός που δρα σαν εκπρόσωπος αυτών των αναγκών» (Κ.3/1078), γιατί η υπερεργασία «είναι στην πραγματικότητα εργασία για την κοινωνία», ανεξάρτητα από το εάν «καταρχήν την ιδιοποιείται ο κεφαλαιοκράτης στο όνομα της κοινωνίας» (30/196). Αντίστοιχα κάνοντας αυτήν την αφαίρεση ή αναγωγή «του μισθού στη γενική του βάση δηλαδή στο μέρος του προϊόντος... που εισέρχεται στην ατομική κατανάλωση του εργάτη»... τίθεται ταυτόχρονα η αξίωση «διευρύν-

σεως» τούτου του μέρους «...ως την έκταση της κατανάλωσης, που από τη μία μεριά επιτρέπει η υπάρχουσα παραγωγική δύναμη της κοινωνίας... και που από την άλλη μεριά απαιτεί η πλήρης ανάπτυξη του ατόμου» (K.3/1075-1076). Τούτη η ανάπτυξη των δυνάμεων είναι «όρος της παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο» (Gr. 308), όπως έχουμε ήδη αναλύσει, και «βασικός όρος» της «είναι η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας» (K.3/1008). Κατά τη μαρξική ανάλυση η μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και η άνοδος της παραγωγικής δύναμης της εργασίας με την «τελειοποίηση των μηχανών πρέπει σύντομα να οδηγήσει πάλι σε ένα σημείο στροφής, όπου θα γίνει αναπόφευκτη μία καινούργια ελάττωση των ωρών εργασίας» (K.1/433) που θα αντιστοιχεί στην ελάττωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας.

Η αναγκαιότητα αυτής της αντιστοίχισης γίνεται φανερή στο Κεφάλαιο 15 του πρώτου τόμου, όπου ο Μαρξ κατασκευάζει μια σχέση αλληλόδρασης μεταξύ των κατηγοριών της «παραγωγικής δύναμης της εργασίας» (η οποία αυξάνεται) και «του ταυτόχρονου περιορισμού της εργάσιμης ημέρας» σε αναφορά με την αξία της ελευθερίας, στην οποία κατευθύνεται η ανάπτυξη των κατηγοριών (K.1/545-546). Το μυστικό αυτής της «παράδοξης» σχέσης βρίσκεται στο ότι «στην πραγματικότητα... η [άνοδος] στην παραγωγικότητα και στην εντατικότητα της εργασίας είτε προηγείται από την συντόμευση της εργάσιμης ημέρας είτε την ακολουθεί άμεσα» (K.1/542). (Με την έννοια ότι η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας, «το βασίλειο της ελευθερίας», μπορεί να αποτελεί και αιτία της ανόδου της παραγωγικότητας, όπως έχουμε ήδη αναπτύξει). Από αυτή την σκοπιά ο Μαρξ αναφέρει ότι «μία από τις εκπολιτιστικές πλευρές του κεφαλαίου είναι ότι αυτήν την υπερεργασία το κεφάλαιο την αποσπάει με έναν τρόπο και κάτω από όρους πιο επωφελείς για την ανάπτυξη ...των κοινωνικών σχέσεων και της δημιουργίας των στοιχείων για μια ανώτερη νέα μορφή» (K.3/1006).

Έτσι όταν ο Μαρξ λέει ότι πρέπει να διαπραγματευτούμε την ελάττωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας ως σκοπό του κεφαλαίου είναι δυνατόν να ερμηνευθεί αυτό τελεολογικά

«ως εάν» το συνολικό κεφάλαιο (η συνολική κοινωνία) «σκοπευε» να μειώσει από το συνολικά διαθέσιμο χρόνο της κοινωνικής εργασίας εκείνο το μέρος το αναγκαίο για την παραγωγή των μέσων συντήρησης ώστε να ελευθερώσει χρόνο εργασίας για άλλα έργα-σκοπούς:

«Όπως ο ατομικός εργάτης μπορεί να προσφέρει τόση περισσότερο υπερεργασία όσο μικρότερος είναι ο αναγκαίος χρόνος εργασίας του, έτσι όσο πιο μικρό είναι το μέρος του εργατικού πληθυσμού που απαιτείται για την παραγωγή των μέσων συντήρησης, τόσο μεγαλύτερο είναι το μέρος το διαθέσιμο για άλλα έργα» (Κ.1/529).

Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι μια πραγμάτευση των ενδιάμεσων κοινωνικών σκοπών όταν αναλύεται ταυτόχρονα από όλες τις πλευρές της εκπολιτιστικής τάσης τείνει προς μια τοποθέτηση του ζητήματος εντός maximum αξιακού πλαισίου. Έτσι καθώς αναλύαμε τις εκπολιτιστικές πλευρές της αναγκαίας τάσης οδηγηθήκαμε στην τελική αιτία της αύξησης της παραγόμενης αξίας που είναι και τελικός σκοπός της θεωρίας και της κοινωνίας στο βαθμό που έχει συνείδηση της θεωρίας. Ωστόσο αυτή η τελική αιτία (ενέργειά της) είναι δυνατόν να προσεγγισθεί μόνο μετά από μια μακροθεωρητική προσέγγιση. Δηλ. η ανάπτυξη της δύναμης (των ικανοτήτων) της εργασίας δεν μεταβάλλεται αυτονόητα και ταυτόχρονα με τον τρόπο που κάθε φορά η άνοδος της παραγωγικής δύναμης της εργασίας εκφράζεται μέσα από τη βελτίωση των μέσων παραγωγής, αλλά μπορεί να συντελεσθεί μόνο σε μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα της κίνησης του αντικειμένου. Γι' αυτό και ο Marx αφαιρεί από τον «παράγοντα» της ανάπτυξης των δυνάμεων του ατόμου, δηλ. των «εξόδων ανάπτυξης της εργατικής δύναμης», στο Κεφάλαιο 15 (Κ.1/536) προϋποθέτοντας ότι τα αναγκαία μέσα συντήρησης είναι σταθερά για ένα ορισμένο διάστημα. Τα έξοδα αυτά περιλαμβάνουν και τα εμπορεύματα που συνιστούν ισοδύναμα των «εξόδων μόρφωσης» και «εκπαίδευσης» (Κ1/184) και συνιστούν έτσι μέρος του καθορισμού της αξίας της εργατικής δύναμης, δηλ. μέρος του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του εμπορεύματος εργατική δύναμη κάποιας μέσης δεξιοτεχνίας.

Έτσι αφαιρώντας αυτόν τον παράγοντα στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* και στο δεύτερο σχέδιο του *Κεφαλαίου*, το ενδιάμεσο αξιακό ιδεώδες εμφανίζεται ως *πραγματική και μόνιμη* δυνατότητα της τιμής της εργατικής δύναμης να ανεβαίνει πάνω από την αξία της, να έχει πρόσβαση σε περισσότερες αξίες χρήσης από αυτές που είναι αναγκαίες για τους «κανονικούς όρους ζωής» και για την «κανονική αναπαραγωγή της» (30/235).⁹⁸ «Η αύξηση των μισθών πάνω από το κανονικό μέσο επίπεδο είναι από τη μεριά του εργάτη... μια ιδιοποίηση ενός μέρους της δικής του υπερεργασίας» (30/235). Αυτή τη δυνατότητα να ανέβει η τιμή/μισθός της εργασίας πάνω από την αξία της, στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* χαρακτηρίζεται ως «ενδιάμεση κίνηση», γιατί η «τιμή της εργατικής δύναμης [δεν πέφτει]... μέχρι το κατώτατο όριο... που καθορίζει η κανούργια της αξία» (Κ.1/539). Στα *Grundrisse* αυτό το όριο παρουσιάζεται ως ένας από τους πιο σημαντικούς φραγμούς του κεφαλαίου που προκαλούν αντιφάσεις και κρίση «υπερπαραγωγής»: Πρόκειται για την «αναγκαία εργασία σαν όριο της ανταλλακτικής αξίας του ζωντανού εργατικού δυναμικού ή του μισθού του βιομηχανικού πληθυσμού» (Gr. 312). Αντίθετα στο δεύτερο σχέδιο του *Κεφαλαίου* τονίζεται: «Είναι καθαρό, ακόμα, ότι η παρουσία και η αύξηση της σχετικής υπεραξίας δεν απαιτεί με κανέναν τρόπο σαν όρο ότι η κατάσταση ζωής του εργάτη πρέπει να παραμείνει αμετάβλητη, δηλ. ότι ο μισθός του πρέπει να προμηθεύει πάντα την ίδια... ποσότητα μέσων συντήρησης και τίποτα περισσότερο»⁹⁹ (30/245). Και παρακάτω: «Μάλιστα

98. Προβλήματα που αναφέρονται σε «κανονικότητα» σε αναφορά με ένα *minimum* κανονιστικό πλαίσιο «κανονικής αναπαραγωγής και δραστηριότητας της εργατικής δύναμης» ήταν αδύνατον να συμπεριληφθούν σ' αυτή τη μελέτη, αν και φαίνεται να αποτελούν το κλειδί για την επίλυση ορισμένων προβλημάτων της ανάπτυξης των κατηγοριών.

99. Βλ. R. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο, (1956), σ. 186, όπου αναφέρεται ότι δεν υπάρχει «σιδερένιος νόμος των μισθών που να εμποδίζει την εργατική τάξη να βελτιώσει τη θέση της... την τάση να σπρωχτεί η τιμή προς την αξία [της εργατικής δύναμης]», παρόλο που «οικονομικές δυνάμεις υπάρχουν για να κρατάνε την τιμή από το να ανεβαίνει» (στο ίδιο, 185).

η σχετική υπεραξία μπορεί να αυξάνει συνεχώς και η αξία της εργατικής δύναμης επομένως... οι μισθοί να πέφτουν συνεχώς, και ανεξάρτητα απ' αυτό, το πεδίο [range] των μέσων συντήρησης του εργάτη και επομένως οι απολαύσεις της ζωής του μπορούν να επεκτείνονται συνεχώς» (30/245). Με λίγα λόγια παρά την πραγματοποίηση εγωιστικών σκοπών, δηλ. παρά την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης, είναι δυνατή η «αύξηση της μάζας των μέσων συντήρησης του εργάτη» (Κ.1/539) και η «βελτίωση της κατάστασης ζωής του εργάτη» (30/245-246, 250). Αυτή η δυνατότητα γίνεται αναγκαιότητα όταν εξετασθούν και οι άλλες «εκπολιτιστικές πλευρές» του κεφαλαίου και «εξαρτιέται από... [την] πίεση του κεφαλαίου και... από την αντίσταση της εργατικής τάξης» (Κ.1/538), δηλ. από την πολιτική πράξη και την κρατική παρέμβαση που αναγνωρίζει την αναγκαιότητα αυτή. Με την έννοια αυτή χαρακτηριστικό της συγκρότησης της εσωτερικής πραγματικότητας, όπως την κατανοεί ο Marx, είναι ότι σ' αυτήν «ξεπερνιέται η ασυμφωνία μεταξύ πραγματικού και δυνατού» (Μαρκούζε). Σ' αυτή την υπέρβαση επιβεβαιώνεται ο κριτικός-πρακτικός χαρακτήρας της διαλεκτικής θεωρίας.